

राज्य मराठी विकास संस्था
(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,
३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलीव, मुंबई – ४००००१
रजि नं. एफ १६०९४ (मुंबई)
दूरध्वनी : २२६५३९६६ / फॅक्स : २२६३१३२५
Email rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या / नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१ सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.

०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.

०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.

०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

॥ श्री ॥

काव्येतिहास-संग्रह

भुजतरुवनच्छायां येषां निषेव्य महौजसां
जलधिरसना मेदिन्यासीदसावकुतोभया ।
स्मृतिमपि न ते यान्ति क्ष्मापा विना यदनुग्रहम्
प्रकृतिमहते कुर्मस्तस्मै नमः कविकर्मणे ॥

राजतरंगिणी.

पुस्तक ११. फेब्रुवारी, सन १८८८. अंक २.

प्रकाशक (एडिटर)

जनार्दन बाळाजी मोडक, बी. ए.

व

काशिनाथ नारायण साने, बी. ए.

हें मासिक पुस्तक

पुणें येथें

ज्ञानप्रकाश छापखान्यांत छापिलें.

किंमत ८ आणे.

अनुक्रमणिका

विक्रीस तयार.

खालीं लिहिलेलीं उपयुक्त व मनोरंजक पुस्तकें हीं आमचे आफिसांत विक्रीस तयार आहेत. खालीं लिहिल्याप्रमाणें टोल पैसा पाठविला असतां पाठविण्यांत येतील.

काव्येतिहास-संग्रहाचे व्यवस्थापक.

अनुक्रम नंबर. ग्रंथाचें नांव.	किंमत. रुपये.	आ०	ट० हां०. आ०	पै.
ऐतिहासिक ग्रंथ.				
१ पेशव्यांची बखर	१	४	२	०
२ भाऊसाहेबांची बखर	१	०	१	६
६. श्रीमंत संभाजी महाराज व राजाराम महाराज यांचीं चरित्रें	१	०	१	६
७ साष्टीची बखर. *	०	४	०	६
८ ब्रम्हेंद्र स्वामींचें चरित्र. *	०	५	०	६
० विठ्ठल शिवदेव विंचूरकर यांची छोटी बखर ...	०	२	०	६
९ थोरले शाहूमहाराज यांचें चरित्र.	१	०	१	६
१० पंत प्रधान यांची शकावली *	०	६	०	६
१३ श्रीमंत छत्रपति धाकटे रामराजे व धाकटे शाहूमहाराज यांचीं चरित्रें ...	१	०	१	६
१४ पाणिपत येथील घोर संग्रामाची बखर	०	८	०	६
१५ खर्ड्याच्या स्वारीची बखर	०	४	०	६
१६ नागपूरकर भोंसल्यांची बखर	१	१२	२	०
१८ होळकरांची कैफियत.	१	६	२	०
१९ श्रीमंत भाऊसाहेब यांची कैफियत ...	०	६	०	६
२० दाभाडे सेनापति व गायकवाड यांची हकीकत ...	०	८	०	६
२१ श्रीमंत नारायणराव पेशवे यांची बखर कारभारी पक्षाच्या हकीकतीसुद्धां ...	०	२	०	६
२३ राजनीति मल्हार रामरावकृत	०	१२	१	०
मराठी कविता.				
१ मुक्तेश्वरकृत महाभारत वनपर्व.	२	०	२	६
५ वामन पंडित प्रकरणें ४५	२	०	२	६
११ मोरोपंतकविकृत प्रकरणें ५५ भाग १ ला. ...	२	०	२	६
१२ अनेककविकृत प्रकरणें १७ भाग १ ला ...	२	०	२	६
बिल्हण चरित्र—विठ्ठलकविकृत. *	०	३	०	६
१७ अनेककविकृत भाग २ रा प्रकरणें ३२	२	०	२	६
२२ मोरोपंतकविकृत-प्रकरणें २९ भाग २—रा	२	०	२	०
२४ अनेककविकृत भाग ३ रा	२	०	२	६
२५ श्रीरामदासस्वामीकृत रामायण व इतर कांहीं प्रकरणें...	१	८	१	६

वर्गणीदारांस विशेष सूचना.

त्रि० त्रि०. काव्येतिहास-संग्रहाचें आफिस पूर्वीचे ठिकाणांतून काढून हल्लीं सदाशिव पेंठ, पुणें, घर नंबर ७३६ रामभाऊ जोग यांचे वाड्यांत आणिलें आहे. कळावें हे विनंती.

काव्येतिहास-संग्रह व्यवस्थापक.

पोंच.

सन १८८० ते १८९७ पैकीं.

	रु० आ०.
श्री० रा० शहाजी राजे साहेब संस्थान अक्कलकोट ...	५–८
श्री० रा० मा० गं० चिटणीस...	३–६
श्री० रा० आपासाहेब देसाई ...	१६–८
रा० ब० नी० ज० कीर्तने ...	१०–८
रा० सा० ब० रा० सहस्रबुद्धे...	४–६
रा० रा० ल० रा० वैद्य	३०–०
रा० रा० से० ने० ला० तासगांव	२–०
,, ,, संस्कृत शाळा इंदूर ...	१३–२
,, ,, से० ने० ला० इंदूर ...	४–६
,, ,, रा० वि० ताटके......	८–१२
,, ,, नारायणराव पराडकर...	४–९
,, ,, अ० रा० चांफेकर ...	४–६

सन १८९८ पैकीं.

	रु० आ०.
श्री० रा० शहाजी राजेसाहेब संस्थान अक्कलकोट ...	४–६
श्री० रा० आपासाहेब देसाई ...	४–६
श्री० रा० ना० स० राजोपाध्ये	४–६
रा० ब० नी० ज० कीर्तने......	४–६
रा० सा० न० रा० सहस्रबुद्धे...	४–६
रा० रा० ल० रा० वैद्य	४–६
,, ,, से० ने० ला० मिरज	४–६
रा० रा० ह० ज० गद्रे	४–१०
,, ,, का० ना० मनोहर ...	४–६
,, ,, से० ने० ला० तासगांव	४–६
,, ,, से० ने० ला० मिरज...	४–६
,, ,, ना० रा० सोहनी......	४–६
,, ,, बा० दत्तो, मालवण ...	३–०
,, ,, से० ने० ला० इचलकरंजी	४–६

विषयक्रम.

बखरी.

मराठी कविता.

श्री.

श्रीमन्महाराज आदिअनादि प्रगल्भ परंतप श्रीजगत्कारण प्रतिमा क्षितिपति शतक्रतु सार्वभौम अभिनवभाविकसित ज हु व सी[1] द्युमणिसमान द्विषत्संहारक धर्म विषयाचेठायीं जवोत्थे[2] अभिमुख कर्ण नृपतिप्राय समरशौर्यत्वास गांडीवधर-तुल्य त्रिभुवनाचे ठायीं विख्यात राजराजश्री छत्रपति नरदेवचूडामणि स्वामी[3] यांचे सेवेशीं.

सेवेशीं विनंति सेवक कृष्णाजी अनंत सभासद समस्त राजमंडल करद्वय[4] जोडून कृतानेक विज्ञापना सेवेशीं सेवकाची त्रिकर्णचित्तें[5] ऐशीजे. स्वामी परम कृपाळू होऊन सेवकास स्वमुखें आज्ञा दिधली जे, थोरले शककर्ते महाराज[6] यांणीं अभिनव विक्रमोपरांक्रम[7] करून संपूर्ण शत्रूचा पराजय केला. कर्नाटक वगैरे किती एक देश मुलूख व कोट व पहाडी किल्ले काबीज केले. हा वृत्तांत तपशिलवार, तुम्हीं पुरातन राज्यांतील माहितगार आहां, तरि इस्तकबील पासून[8] चरित्र सांगणें म्हणोन. त्याजवरून पूर्वील जहालें वर्तमान महाराजांस निवेदन व्हावयाकरितां ऐसीजे.

श्रीमन्महाराज अवतारी ॥ नाविष्णुः पृथिवीपतिः ॥ राजश्री शिवछत्रपति स्वामींचे तीर्थरूप शहाजीराजे. त्यांचे वडील मालोजीराजे व त्यांचे कनिष्ठ बंधु विठोजीराजे हे निजामशाहींत वजारी करून तोलदारीनें[9] होते. त्यांची निष्ठा परम नवविधाभक्तीनें, श्रीशंभुमहादेव व श्रीतुळजाभवानी कुलदैवत, त्यांचे भजनीं तत्पर होती. त्यास श्रीशंभुशिखरीं[10] यात्रा चैत्रमासीं भरत असून तेथें पाण्याचें दुर्भिक्ष. तेणें मनुष्यमात्रास पीडा. यास्तव मालोजीराजे यांनीं अगाध पुण्यप्राप्तीचा हेतु धरून, श्रीचरणासन्निध जाऊन, जागा उत्तम विलोकून, तत्र स्थळीं उदकास्तव

---

१. " जे हु व वि " असेंही होईल. पण अर्थ नीट बसत नाहीं.

२. जवोत्थ=सत्वर.

३. राजाराम साहेब थोरले.

४. मूळांत ' द्वयकर ' असें आहे.

५. त्रिकर्णचित्तें (त्रि + कर्ण + चित्त) दोन कर्ण व चित्त या तिहींसह, अति लक्ष्य-पूर्वक.

६. शककर्ते महाराज=शिवाजी महाराज.

७. गीर्वाण पद्धतीवर लिहिण्याची हौस ह्या ग्रंथकारास फार होती असें दिसतें. " विक्रमोपराक्रम " हें अशुद्ध आहे. हें सांगणें नको. ' विशेष पराक्रम ' ' अतिशय पराक्रम ' एवढाच ह्या शब्दांचा अर्थ समजावयाचा.

८. इस्तकबील पासून=आरंभापासून.

९. तोलदारी—वजन, प्रतिष्ठा.

१०. शंभुशिखर=शंभुमहादेवाचा डोंगर. सातारा जिल्ह्यांत.

तळें विस्तीर्ण बांधावें म्हणजे सर्व यात्राजनांस उदक कार्यास येईल असा कृतसंकल्प चित्तांत करून, अपरिमित द्रव्य खर्च करून तळें संपूर्ण बांधविलें. तें परिपूर्ण उदकेंकरून पाहिलें. तदनंतर ब्राह्मणभोजन करवून दक्षणा अर्पण केली. भिक्षुक फकिरादि यांस खैरात देवविली. रात्रीं श्रीशंभुमहादेव प्रसन्न होऊन अभयोत्तर माधुर्यवचनें मालोजीराजे यांस गौरविलें जे, " तुझिया वंशांत आपण मानवरूपें अवतार धारण करून, या कलिधर्मांत यजन याजनमखादि अनुपदें श्रीदेव ब्राह्मणादिक यथाशास्त्रें धर्मरक्षणता करून, दुष्टजन पादाक्रांत प्रतापतवर्के अशेष करीन. शत्रूंचा पराजय करून तदनंतर दक्षिण देश संपूर्ण व उत्तर व पश्चिम प्राची नैर्ऋत्य आग्नेय वायव्य ईशान्य अष्ट दिशा स्वसेनावशें पंडुपुत्रातुल्य जिंकोन राज्याधिकार संपादीन. भूमंडळाचे ठायीं अमानुषी कौतुक सर्व जनांस गोचर करवीन. ऐसा उत्कंठित हेतु उदयातें पावला आहे. " म्हणून राजे यासि श्रीनें वर अर्पिला. यावरून परम संतोष राजे यांस जाहला. प्रातःकाल झाल्यानंतर महान् पंडित पौराणिक ज्योतिषी गणक सिद्धांत वेदांतवक्ते महानुभव यति शास्त्रज्ञ यांस बोलावून आणून त्यांजपाशीं रात्रीचे ठायीं जहालेला वृत्तांत निवेदन केला. तेव्हां समस्तांनीं अमृतोत्तरें गौरविलें जे, यथार्थनिश्चय संतोषरूप असावें. तदनंतर मालोजीराजे यांनीं श्रीप्रसन्न जहाल्याचें स्नानादि सत्कर्म धर्म उरकून संपूर्ण ब्राह्मणांस व यति दंडधारी फकीर वगैरे गरीब लोकांस दानधर्म अपरमित केला. आणि चित्तांत परम कौतुकता मानून असते जहाले.

पुढें कांहीं दिवसांनीं मालोजी राजे यांस पुत्र शहाजी राजे होऊन अदलशाही वजीर जेहाले. " महाराज " किताब पादशाहानीं दिल्हा. बारा हजार स्वारांची फौज समागमें चालवूं लागले. दुसरे पुत्र शरफजी मोंगलाईत वजिरी करूं लागले. शहाजी राजे यांस स्त्रिया दोन. ज्येष्ठ सौभाग्यवती जिजाऊ साहेब. यांचे उदरीं प्रथम संभाजीराजे जहाले. तदुत्तर राजश्री शिवाजीराजे जहाले. तेव्हां पुन्हा श्री शंभुमहादेव प्रसन्न होऊन दृष्टांत जहाला कीं, " आपणच स्वयें मानवरूपें अवतार घेतला आहे. बहुत प्रताप शौर्यकर्मे व दानधर्मे त्रिभुवनाचे ठायीं जगविख्यात कीर्ति करणें. स्वामींस बारा वर्षेपर्यंत आपणासन्निध ठेवणें. तदनंतर पुढें न ठेवणें. " म्हणोन जागृती प्रखर जहाली. कनिष्ठ स्त्री सौभाग्यवती तुकाबाई साहेब यांचे उदरीं व्यंकाजीराजे

---

११. अनुपदें=तसेंच, त्याच प्रमाणें, ह्या अर्थी.

१२. शाहजीस " शफरजी " म्हणून भाऊ होता. दोघेही निझामशाहींत सरदारी केली. पुढें निझामशाहीचा लय झाल्यावर अदिलशाही म्हं० विजापूरवाले यांचे राज्यांत शाहजीनें सरदारी पतकरली.

१३. वैशाख शुद्ध २ शके १५४९.

अनुक्रमणिका

जहाले. विजापूरचे पादशाहानीं शहाजीराजे यांस कर्नाटक प्रांतीं बंदोबस्तास पाठविलें तिकडे कनकगिरीचे लढाईंत संभाजीराजे वारले. शहाजीराजे बेंगरूळप्रांतीं होते. जवळ सर्वम्य कारभारी नारोपंत दीक्षित होते, त्यांचे पुत्र रघुनाथपंत व जनार्दनपंत हे उभयतां बहुत शहाणे जहाले. शहाजीराजे यांजकडे सरंजामांत पुणें व इंदापूर हे दोन परगणे असोन तेथें दादाजी कोंडदेव म्हणोन कारकून शहाणे चौकस ठेविले होते, ते महाराजांचे भेटीस येऊन परगणेचा हिशेब रुजू करून निरोप घेतेसमयीं, समागमें शिवाजी राजे व सौभाग्यवती जिजाऊ साहेब यांजबरोबर संक्रोजी[१४] निळकंठ पेशवे व बाळकृष्णपंत हे नारोपंत दीक्षित यांचे चुलते व बाबूराव मुजुमदार व सोनोपंत डबीर व रघुनाथपंत बोकील सबनीस असे देऊन रवाना केले ते पुण्यास आले.

येतांच बारा मावळें काबीज करून देशमुखीबद्दल जेथें म[१५]ख्तसर होते त्यांस द[१६]स्त करून जिवें मारिलें. नंतर कालवशें दादाजी कोंडदेव वारले. पुढें शिवाजी महाराज स्वतां राज्यकारभार युक्तिबुद्धीनें करीत चालले. सुपें महालीं संभाजी मोहिते सावत्र मामा होते, त्यांजकडे शिमगेचें पोस्त मागावयाचे निमित्तें भेटीस गेले. तेचसमयीं त्यांस कैद केलें. आणि तीनशें घोडीं पागा व द्रव्य उदंड व वस्तभाव व कापड जडजवाहीर सांपडलें. सुपे प्रांताचा देशाधिकारी तुकोजी चोर मराठा म्हणोन सरलष्कर याचा सरनौबत केला. संक्राजी निळकंठ पेशवे व बाळकृष्णपंत मुजुमदार व सोनोपंत डबीर व रघुनाथपंत सबनीस असे कारभारी [करून] बहुत सावधपणें चाकशीनें वर्तणूक करीत चालले.

नंतर जुन्नर शहर मारून तीनशें घोडीं पाडाव केलीं. तीन लक्ष होनांचा माल, खेरीज हर जिन्नस कापड भरजरी जडजवाहीर, हस्तगत करून पुण्यास विजयी होऊन आले. त्याजवर नगर शहर मारिलें. मोठी सीमा केली. तेथें तुंबळ युद्ध जहालें. तेवेळीं शत्रु पराभव पावोन सातशें घोडीं व हत्ती पाडाव केले. द्रव्यही उदंड सांपडलें. साडे तीन हजार स्वारांचा जमाव झाला. ते समयीं माणकोजी दात[१७]वंडा सरनौबत केला. मग किल्ले कोंडा[१८]णा अदलशाही भेंद करून घेतला. सवेंच पुरंदर येथें निळकंठराव बहुत सावधागिरीनें होते ते कालवशें मृत्यु पावले. त्यांचे पुत्र दोन होते ते एकमेकांत स्वार्थासाठीं

---

१४. " शामराव निळकंठ " असें अन्यत्र आढळतें.

१५. मख्तसर=हक्कदार किंवा कामगार नव्हत असे कांहीं गांवांत जुने वतनदार " मख्तसर " या हुद्यानें मोडत असत ते.

१६. दस्त=हस्तगत, कैद.

१७. माणकोजीचें आडनांव " दाहातोंडे " " दुतोंडे " असें अन्यत्र आढळतें.

१८. कोंढाणा=सिंहगड.

अतिशयेंशीं भांडूं लागले. त्यांचा निवाडा करावयास परस्परें सख्य करून द्याव-यासि मित्रभाव दाखवून पुरंदरास गेले आणि दोघांसही कैद करून युक्तिमार्गें किल्ला घेतला.

तदनंतर कल्याण भिंवडी मारली. अदलशाही माहुली किल्ला घेतला. मावळे लोकांचा संचय करीत चालले. मुंद्रोदेव[19] म्हणोन देव डोंगर होता तेथें किल्ला बांधून नांव राजगड ठेविलें. आणि चार माच्या बसविल्या. कोंकणांत जावळी येथें चंद्रराव जबरदस्त हशम-गड-कोट-युक्त दौलत करीत असतां त्यांस मारिल्या खेरीज राज्य साधत नाहीं, यास्तव त्याजकडे हेजिबीसें[20] रघुनाथराव सबनीस यांस जाणेस सांगितलें. आणि त्यांजबरावर निवडक धारकरी पंचवीस मर्दाने नामांकित असकऱ्याचे[21] शिपाई दिधले. ते स्वार होऊन नजीक जाऊन चंद्रराव यास सांगून पाठविलें कीं, आपण हेजिबीस महाराजांकडून आलों. कित्येक कर्तव्यता तुमचे विचारें करणें आहे. असा ममताभाव दर्शविला. याजवरून त्यांणीं बोलावून भेटीस आणिलें. भेटी जहाली. बोलणें होऊन बिऱ्हाड दिधलें तेथें जाऊन राहिले. दुसरे दिवशीं एकांतीं भेटी होऊन बोलणें जहालें. प्रसंग पाहून चंद्रराव व सुरेरांव[22] हे उभयतां बंधु यांसि कटारीचा वार चालवून जिवें मारिलें. तदनंतर रघुनाथपंत पंचवीस लोकांनिशीं चालिले. मालक पडलेमुळें कोणी चालून आलें नाहीं. हें वर्तमान महाराजांस समजतांच जमावानिशीं चालोन जाऊन जावळी काबीज केली. मावळे लोकांस कौलें[23] अभयवचनें देऊन आपलेसें केलें. तदुत्तर प्रतापगड किल्ला वसविला. चंद्रराव यांचा दुसरा भाऊ हणमंतराव म्हणोन होता त्याणें जावळी नजीक बांकी जांगा[24] गड होता तेथें बळ धरून राहिला. त्याचा उपमर्द जाहलिया विरहित जावळीचा बचाव होत नाहीं. दगा करून पुन्हा जावळी घेईल, इतका अर्थ मनांत महाराजांनीं आणून संभाजी कावजी शहाणा मनुष्य यांस मामलेदार योजून कार्यसिद्धीस्तव शरीरसंबंधाचे नातें लावून एकांतीं बोलीचाली दृढ करावी म्हणोन त्यास हणमंतराव याजकडे पाठविलें. जाऊन ममताभाव दाखवून विश्वास बहुतच दाखविला. "होणार तें घडोन आलें. त्याजवर तुम्हीं न जावें, तुमचें सर्व प्रकारें ऊर्जित करावें हें महाराजांचे चित्तीं आलें. खांसा शरीरसंबंध संपादायास्तव महाराजांनीं अभय उत्तर देऊन तुम्हांकडे आम्हांस पाठविलें आहे. तरि तुम्हीं अणुमात्र

---

१९. "मुरबाद" असें अन्यत्र आढळतें.
२०. हेजिबी=वकिली.
२१. असकरा=लौकिक, कीर्ति.
२२. सुरेराव=सूर्यराव.
२३. कौल=लेख, पत्रें.
२४. ह्या जागेचें नांव "चतुर्बेट" असें अन्यत्र आढळतें.

जहाले कर्माचा वसैवसा न धरितां समयीं महाराजांचा मनोरथ सिद्धीस नेणें. तेणेंकरून तुम्हांवरि राव परम संतोषी होतील." असें एकांतीं बोलणें कृत्रिम भाव न दाखवितां परम लोभयुक्त बोलत बोलत दगाबाजीनें तीन वार कटारीचे पोटांत चालवून, हणमंतराव यास जिवें मारून, वसवसा तोडून, विजय पावोन मर्दुमीची सीमा केली. हणमंतराव कांहीं सामान्य नव्हे. चंद्रराव याचा भाऊ तळकोकणांत राजे म्हणवीत होता. पादशाहासही जुमानीत नव्हता. या समयीं श्रीअंबेनें महाराजांस यश अर्पण करून युक्तिमार्गें पराभवातें पावले. आणि संभाजी कावजी जलदीनें जाऊन जावळीस महाराजांस वर्तमान श्रुत केलें. तदुत्तर सिवैंतर खोरी परम कठीण बांका जागा तेथें बौंबाजी कोंडदेव ‡हमतमाचा पुंड भारी होता. तोही बहुतां विचारें मर्दुमी करून होता. त्यास खालीं घालून कैद केला. ब्राह्मणांस जिवें मारतां नय, हत्या लागती, यास्तव महराजांनीं त्याचे डोळे काढविले. सिवतर खोरी हस्तगत केली. तैसाच शृंगारपूरचे पुंड सुर्वे राज्य करीत होते. त्यांजवरि फौजेनिशीं चालून जाऊन, परम पराक्रमें दारुण युद्ध करून, शृंगारपूर घेतलें. तेथें बलिष्ट सुर्वे होते त्यांणीं पलायन संपादून देशांतरास गेले. त्याचे कारभारी शिर्के होते त्यांसि बोध करून दौलत हस्तगत केली. शिर्के यांशीं स्नेह संपादून कृपाळू होऊन गांव व महाल *मुबारक करून त्यांची कन्या महाराजांनीं आपले पुत्रास केली. तेणेंकरून उभयपक्षीं ममता अभिवृद्धि पावली. याप्रमाणें जावळी व शृंगारपूर हीं दोन्ही राज्यें काबीज केलीं. तेव्हां मोरो त्रिमल पिंगळे यांणीं बहुत मर्दुमीनें व बुद्धिवैभवें मेहनत केली त्याजवरून महाराज परम संतोष पावोन संकाजीपंत पेशवे यांजकडील पद दूर करून मोरो त्रिमल यांस पेशवाई पद देऊन सन्मान करून गौरविलें. पांच वस्त्रें पैठणी तिवैट, भरजरी चादर, किनखापी विजार, बादली झगा व पटका व मुक्ताफळांचा चौकडा व हस्तमोत्रा व सुवर्णाचीं कडीं व मोत्यांचा तुरा व कलगी व घोडा आरबी व गज पलखदंती, असें दिलें. निळो सोनदेव यांणीं खस्त मेहनत करून मर्दुमी भारी केली याजवरून बाळकृष्णपंत यांजकडील मजमू काढून निळोपंत यांस सांगितली. पेशवे यांप्रमाणें बहुमान केला. तैसेंच अण्णाजीपंत यांणीं मोठी मशागत केली यास्तव त्यांजवरि कृपाळू होऊन

२५. वसवसा—भीति, संशय.
२६. " सिवांतर " असें मूळांत आहे.
* मुबारक=धर्मदाय इनाम या अर्थी.
२७. मूळांत " दादाजी " असें आहे पण अन्यत्र " बाबाजी " असें आढळतें.
‡ हमतमाचा=महत्वाकांक्षी.
२८. तिवट -पागोटें.
२९. हस्तमात्रा=हस्तमुद्रा, आंगठ्या.

सुरानिशी पद देऊन यथारीति सन्मान केला. गंगाजी मंगाजी[30] बहुत कल्पक शहाणे होते त्यांस महाराजांनीं वांकनिशी सांगितली. वेदशास्त्र संपन्न राजश्री प्रभाकरभट उपाध्ये यांचे पुत्र बाळंभट व गोविंदभट हे उभयतां बंधु उपाध्येपणाचें काम चालवीत होते. लष्करचे सरनौबत नेताजी असतां दोन हजार पागा व तीन हजार शिलेदार अशी पांच हजार फौज झाली. मावळे लोक त्यांची संचणी दहा हजारपर्यंत जाहली. त्यांचे सरनोबतीस येसाजी निंकम[31] नेमून देऊन बंदोबस्त दिवसेंदिवस करून राज्यवृद्धीची उमेद भारी चढली. कोणाचाही विश्वास न धरितां रात्रंदिवस सावध राहून शत्रु प्रतापें करून पराभवातें पाववून जगतीतळाचें राज्य संपादावें, शक चालवावा, या विचाराचीं साधनें चालविलीं.

या अवसरीं महाराजांची स्त्री, निंबाळकर यांची कन्या, सौभाग्यादि संपन्न सौभाग्यवती सईबाई प्रसूत होऊन पुत्र जाहला. हें वृत्त ऐकून महाराज शिवनरेंद्र परम समाधान पावोन नांव संभाजी राजे ठेविलें. परम तेजस्वी सुकुमार सुलक्षण राज्यपदायोग्य पाहून त्या आनंदास पारावार नाहीं [असें झालें.] ते समयीं शिष्ट वेदपाठक अग्निहोत्री ज्योतिषी शास्त्रज्ञ मुनीश्वर यति तपस्वी अशा ब्राह्मणांस पाचारून, सुपुत्र राजकुमारास आणोन, दृष्टिगोचर करून, त्यांनीं मंत्राक्षता आशीर्वादयुक्त राजपुत्राचे मस्तकीं अर्पण करून जयजयकार केला. सभास्थानीं नृत्यादि वाद्यांचे घोषें सर्व जन आनंदातें पावले. तोफेची सरबती जाहली तेणेंकरून संपूर्ण जनांचे कर्ण बधिरता पावले. बंदीजन कीर्ति वाखाणूं लागले. संपूर्ण जनांस गजावरून शर्करा दिधली. ब्राह्मणांस दानें व फकीर वगैरेस होन मोहोरा वस्त्रें देऊन गौरविलें. तदुत्तर महाराजांस सुवर्णाभिषेक होऊन ब्राह्मणांस मिष्टान्न भोजन दक्षिणा देऊन बोळविलें. असा पुत्रोत्सव यथासांग संपादिला.

महाराज राजेगडीं[32] असतां प्रतापकीर्ति जगीं प्रसर जाहाली. हें वृत्त दिल्लीपति व आदिलशाह व कुतुबशाह व बेदर व भागानगरवासी वगैरेंस सविस्तारें समजलें. नंतर आदिलशाही दौलत हस्तगत करून महाराज करूं लागले. हें वर्तमान बडे साहेबीण सुलतान महंमद अदिलशाह याची वडील स्त्री कारभार करीत असतां ऐकून बहुत श्रमातें पावली. आणि विचारीं पडली जे, "पादशाही किल्ले शहाजीचे बेटे शिवाजी यांनीं बलात्कारें आश्रित होऊन तमाम

---

३०. मळांत "नागोजी" असें आहे. पण पुढें एकदा "मंगाजी" असेंही आहे. अन्यत्र "मंगाजी" असेंच आढळतें.

३१. "कदम" असें मूळांत आहे. पण पुढें "निकम" असें आढळतें.

३२. मूळांत "गयगडीं" असें आहे पण तें बरोबर नाहीं.

सरहद्दीचे घेतले आणि पुढेंही घेत चालले. सर्व मुलूख काबीज केला. एक दोन राज्यें पराक्रमें घेतलीं. चंद्रराव जावळीकर यांसी शिक्षास्पद करून सर्व कोंकण व घाटमाथां अंमल बसविला. शृंगारपूरकर सुर्वे राजे यांचें राज्य बळजोरीनें घेऊन घेतलें. बारा मावळें येथें ठाणीं घातलीं. बाबाजी[33] कोंडदेव यांस कैद केलें. पादशाही सत्ता बुडविली. ऐसा भारी पुंड झाला. अशा बलिष्ठाचें पारिपत्य करून गर्दीस कसें मिळवावें ?" ते समयीं दिवाण मुत्सद्दी यांस आणून विचारिलें जे, याचें पारिपत्य जाहाल्या शिवाय पातशाही कायम राहत नाहीं. तेव्हां सर्वांनीं अर्ज केला जे, शाहाजी राजे पादशाही अमीर असतां त्यांचे पुत्र शिवाजी राजे बदराहा[34] वर्तणूक करितात हा कोण विचार ! हरामखोरास शासन करावें. येविशीं शाहाजी यांस जलदीनें हुजूर आणवावें. असें मुकरर केलें. आणि शाहाजीराजे आपले जहागिरीचे सरहद्दीस होते त्यांस पत्र लिहून पाठविलें कीं, "तुम्ही पादशाही वजीर असतां तुमचे पुत्र तुम्हीं पुणे प्रांतीं पाठविले त्यांनीं बदलून हरामखोरी करून पादशाही किल्ले सर्व घेतले. देश काबीज केला. कित्येक पादशाही चाकर जिवें मारिले. एक दोन राजे राज्य घेऊन मारिले. ही गोष्ट बरी कीं काय ? यांत स्वहित काय पाहिलें ! याजकरितां हुकूम सादर जाहाला आहे तो पाहून गाफील न राहतां, हुकुमांत राहून, मेहरबानी संपादून घेणें. यास ते खुषी नसतील तर इतराजी होऊन पारिपत्य होईल. यास्तव सक्त ताकीद त्यांस करून बंदोबस्त करावा." म्हणून तो परवाना पाहून शाहाजी राजे घाबरे होऊन यास विचार काय ! इतराजी जाहालियावरि आपणांस पादशाहींत अणुमात्र जागा नाहीं. असें बोलोन अर्जदाष्त[35] लिहिली जे, "शिवाजी राजे मेरे बेटे खरे. परंतु आपणांस बिघडून मेरी बात सुनता नही. बेदिल होकर गया. मेरे हुकूममे नही. इसवास्ते हमारा कुच इलाज चलता नही. हम हजरत पादशाही बंदा हूं. मेरी तकसीर बिलकूल नही. मेरा गुन्हा अछेगा तो दिलोज्यानसे हजर पादशाही जेनाबमें होता हूं इस बातमे मेरे तरफसे कुच देर नही है. हुकूम हुवा तो हजर होता हूं. हजरतेनें शिवाजीकू जित पकड लाना. मै नाहक दरम्यान आया तो मेरा मुलाहिजा मत रखना. मेरी तकसीर हजरतके पावसे हरगीज नही. शिवाजीकू तंबीह देकर हुकूममें लाना. ही मेरी अर्ज सुनना. दुसरी बात जानता नहि." अशी लिहून शाहाजी राजे यानीं पातशाहाचे हुजूर पाठविली.

ती पोहोंचून सर्व हकीकत बडे साहेबिणीस मालूम जाहली. ते समयीं तमाम

---

३३. येथेंही मूळांत "दादाजी" असेंच आहे.

३४. बदराहा—दुर्मार्गी.

३५. अर्जदाष्त=विनति-पत्र.

वजीर व अमीर यांस बोलावून आणोन त्यास हुकूम फर्माविला जे " हरामखार शिवाजी पादशाहीमध्यें पुंड झाला. त्यावर चालून जाऊन जिवंत धरून आ-णावा" म्हणून फौज देऊन वजिराची रवानगी करीत असतां ही गोष्ट कोणीही कबूल करीत नाहींत [सें झालें.] भयाभीत जाहाले. नामर्दुमी वांटियांस आली. कोणीही सामना घेईना ते पाहून खामतमींनें अफजुलखान वजीर तेचक्षणीं उठोन कुरनिशा§ करून अर्ज केला जे, "मजला हुकूम जाहला असतां जाऊ-न शिवाजीस कैद करून जिवंत आणितों त्याची तमा धरीत नाहीं. मेरे डरसे शिवा बिल्ली‡ होता है. " ऐसें बोलतांच पादशाहजादी परम खुष होऊन खा-नास शिरपाव दिधला. पांच भरजरी कपडे और मोतनका तुरा दुजी कलगी शिरपेंच जडित कंगण और कंठी व बडा हत्ती पलखदंती एक, ताजी तुरकी घोडे सुमार ५ पांच व शाहगोष† व चित्ते सुमार २ दोन व बा ज जोडी सुमार ५ पांच व भारी मरामतके हत्यार सुमार १० दहा, खेरीज खजाना नाणें होन ३०००००० तीन लक्ष व मोहोरा नाणें एक शिक्का अकबरी ७०००० सत्तर हजार पादशाही मातबर हुजरात वगैरे जमादार फौज सुमारें बारा हजार देऊन मोहिमेवर रवाना करून पाठविले.

तदनंतर अफजुलखान परममत्त होऊन, मजल दरमजल हमतमींनें[३६] श्री-कृष्णानदी पार होऊन, कूच दर कूच बालेघांट चढून, शिवाजी महाराजांचे कुलदैवत श्रीतुळजापूर निवासिनी तेथें जाऊन मुक्काम केला. त्या संस्थानची तारांजी[३७] केली. तेथील श्रीची गंडकीमूर्ति होती ती पुजारी यांनीं जळांत गुप्त ठेविली. आणि अन्य नूतन पीठस्थानीं ठेवून पूजा केली. खानानें परम क्रोधें मूर्ति फोडून टाकिली. आणि संपूर्ण मुलूख खराब करून पंढरीस आ-ला. तों पूर्वींच पांडुरंगाची मूर्ति दुष्टाचे भयें पुजारी यानीं गुप्त ठेवून गांव ओस केला खानानें क्रोधें करून मुलूख खराब करून वांईस येऊन कृष्णातीरीं फौजेनिशीं डेरे देऊन अफजुलखान खबरदारीनें राहिले.

आणि तेथें विचार केला जे, शिवाजी यास बहुता विचारें ममता लावून मोह घालून अकस्मात् आणून आपला मतलब साधावा. येविशीं शाहणा चौ-कस बोलणार प्रसंगोपात्त दक्ष आणि आपणावर शब्द न आणी व दरम्यान दर्द जाणता आपलें स्वरूप राखून योजिलें कार्य करणार असा मनुष्य एक

---

* खामतमा=(कोंवळी, हिरवी महत्वाकांक्षा) ईर्ष्या.

§ कुरनिशात्=गुढगे टेकून सलाम.

‡ बिल्ली=मांजर.

† शाहागोष=सियाहगोष=कोल्ह्यासारखें काळ्या कानाचें एक जनावर. हें वाघ सिंह यांची पारध करण्यांत उपयोगीं पडतें.

३६. हमतमा=खामतमा वर टीप * पहा.

३७. ताराजी=नासधूस.

दत्ताजीपंत प्रसिद्ध आहे. हा अर्थ अफजुलखान यानें चित्तांत आणोन तदनंतर त्यास बोलावून आणोन उभयतां एकांत करीत बसले. तिसरियाचा प्रवेश नाहीं. खानांनीं चित्तांतील सर्व मनोगत दत्ताजीपंत यांस सांगितला. आणि "तुम्ही राजे यांजकडे जाऊन बहुत ममता. वचनीं बोध करून राजे यांस मोह ममतेस गुंतवून विश्वास दाखवून कैद करून जीवंत धरून विजापुरास हुजूर न्यावा अशी तुम्ही जाऊन तजवीज कृत्रिम चित्तें करणें." हा अर्थ दुर्योधनाचा अविचारकर्म सांगोन रवाना केलें. आणि राजे यांसि बोलावें जे; "तुमचें तीर्थरूप शहाजी व आम्ही कांहीं निराळे नाहीं. घरोबियाचा भाऊपणा चालला आहे. याजमुळें तुम्ही कांहीं आपणांस इतर नाहीं. ही चिंता चित्तावर न असों देणें. तुमचें वडील शहाजी राजे यांनीं महत्कार्यें करून; मुलुख काबीज करून; पादशाहास संतोषित केलें. याजकारितां तुमचें सर्वोपरि ऊर्जित करून; नांवाजून तुम्हांस तळ कोंकणचें संपूर्ण राज्य कायम करून जहागिरींत देववितों. तुम्हीं किल्ले घेतलले तुम्हांकडे देववितों. तुमचे मर्दुमीची नावाजिशी करून पादशाहाची भेट करून गौरव करवितों. अशा कित्येक प्रकारच्या गोष्टी सांगोन वचनामृतें संतोषातें पाववोन भगीरथप्रयत्नें राजे यांस भेटीस घेऊन यावें. अंदेशामुळें येत नसल्यास आम्हीच येतों असा मनोभाव दाखवून बरकरारीचीं वचनें शिवाजी महाराजांस सांगावीं." म्हणून खानानीं दत्ताजीपंत यासि हेजिबीस परम आदरें पाठविलें.

तदनंतर ही बातमी गुप्तरूपें बातमीचे वार्तिक यांणीं वरचेवर येऊन महाराजांस कळविल्यावरि महाराज सावध होऊन अमित्रांचा विश्वास यासमयीं अणुमात्र धरितां येत नाहीं. विजापुराहून अफजलखान पादशाहजादी जवळ प्रतिज्ञा करून, पैजेचे विडे घेऊन, आम्हांस जीवंत धरून नेण्यास बारा हजार निवडक फौजेनिशीं आला आहे. याचें हितशत्रुत्व कांहीं उपयोगाचें नाहीं. घातक आहे. म्हणून महाराजांनीं आपले मातबर कारकून अष्टप्रधान व सरदार समस्त लोकांस वृत्त सांगितलें कीं; खान वांई मुक्कामीं आला आहे. तेव्हां सर्वांनीं अर्ज केला जे, याशीं युद्ध करणेस अडचणीची जागा जावळी आहे. ते वेळीं महाराज बोलिले जे; ही गोष्ट प्रमाण. म्हणोन प्रतापगडीं जाणेचा सिद्धांत केला. तेसमयीं सेवक लोकांनीं विनंति केली जे, अमित्रास युद्ध न देतां सख्य करावें. तेव्हां महाराज बोलिले जे, यवन बेमान यांशीं सख्य करणें ही अनुचित गोष्ट. घात करतील. पूर्वीं पादशाहानें ममताभाव दर्शवून आपले बंधु संभाजी राजे यांस मारिलें. असे कपटी अधिक श्वान मूत्रासमान;

३८. नावाजिशी=स्तुति, शिफारस.

त्यांचा सहवास सर्वथा करूं नये. तैसे दुर्बुद्धि विश्वास दाखवून आपणास मारितील. या [39]गोष्टी त्यांचे स्वप्नींही घडणार नाहींत. तेव्हां जागृतीस घडणें कठीण. मारितां मारितां मर्दुमीची सीमा करून शत्रूचा पराजय करावा, ही महाराजांची भारी उमेद. यवनाशीं सल्लाह करणें नाहीं. असा त्रिकर्णचित्तें[40] करार.

एतद्विषयीं महाराज परम सचिंत असतां रात्रौ निद्रावसरीं श्री तुळजापुर-निवासिनी जगदंबा सादृश्य दिव्यरूपधारी होऊन संपूर्ण भूषणें सालंकृत येऊन अभय वचनें बोलिली जे, "तूं परम भक्तोत्तम तुझे भक्तीची निःसीमता विलोकून तुझे संकटास्तव मूळ पीठस्थान सोडून अफजल-हननास स्वयें येणें केलें आहे. अणुमात्र चिंता न करणें. तुझ्या हस्तें अफजल म्हैसा मारून [41]दाणीस देववितों. हा हेतु मला उत्कंठित चित्तें लागला आहे. आणि तुजला यशास पात्र करितों. आणि मला वांछित मनोरथ सिद्धीस नेतों." अशीं सक्रोध वचनें अर्पण करून अदृश्य जाहली. हा अनुभव जागृतींत प्रत्यक्ष आला.

तत्क्षणीं महाराज जागृत होऊन, मुखप्रक्षालन करून जागृत राहिले. ते वेळीं मातुश्रीस बोलावून आणून सकल वृत्त श्रुत केलें. निकटवर्ती गोमाजी नाईक पानसंबळ[42] व कृष्णाजी नाईक व सुभानजी नाईक; शिवाय मोरोपंत पेशवे व अण्णाजी दत्तो व सोनोपंत व गंगो मंगाजी व नेताजी पालकर सरनोबत व रघुनाथ बल्लाळ व उपाध्येबावा यांस बोलावून आणून वर्तमान सांगितलें. प्रत्यक्ष श्री अंबा प्रसन्न जाहली. आतां अफजल मर्कट तें काय ? समयीं मारून गर्दीस मिळवितों. हें ऐकून समस्तांनीं विचार करून बोलिले जे, महाराज हें कर्म श्रीकृपें सिद्धीस गेल्यास उत्तम. नाहीं तर परम कठीण. ऐसें म्हणोन चिंतासागरीं पडले. हें महाराजांनीं पाहून बोलिले जे, सख्य केलिया प्राणनाश होईल. युद्ध करितां जय जाहलिया उत्तम; किंबहुना प्राण गेलिया उत्तम; त्रिभुवनीं कीर्ति होईल. एतदर्थीं श्लोक—

जितेन लभते लक्ष्मी मृत्योश्चापि सुरांगनाः ।
क्षणविध्वंसिनी काया का चिंता मरणे रणे ॥

टीका ॥ शौर्यत्वाप्रतिलब्धता मघवता दीवौकसादीसदा ।
ऐसा अर्थ समर्थ जाण भुतळीं अन्यत्र नाहीं कदा ।
समरीं प्राणहि गेलिया हित असे सत्कीर्ति ते वर्णिती ॥
ऐसें हे शिव भूपती वदतसे अष्ट प्रधानांप्रती ॥ १ ॥

---

३९. या गोष्टी म्हणजे सख्य करण्याच्या.
४०. त्रिकर्णचित्तें-लक्षपूर्वक, निश्चयपूर्वक, या अर्थी.
४१. दाणीस देणें=बळी देणें.
४२. "पानशे" असें मूळांत आहे तें चुकीचें.

आला अफूजल मस्तखोर कपटी ग्रासावयाला झणीं ।
त्यातें दंडिन मी प्रतापतवकें कौतूक पाहें रणीं ।
श्री अंबावरदें गुमान न धरीं, ऐसा असे पातला ।
दाणी देइन नीकरें निजबळें श्री तूळजे तूजला ॥ २ ॥
शिव सर्ज्या वदला सकोप हृदयीं दंडावया पामरा ।
स्मश्रू पीळुनियां करें चमकला कंपीत जाली धरा ॥
मघवादीक समस्त देव गगनीं येवोनियां दाटले ।
पाहा कौतुक आगळें म्हणउनी अभ्यंतरीं तिष्ठले ॥ ३ ॥

ऐसें शास्त्र संमत राजनीतीमध्यें सार विचार सांगितला आहे. तदनुरूप धार्मिक नृपें वर्तावें हाच विहित धर्म. पठुतर पराक्रमाची निःसीमताच करावी हीं प्रमाणताच आहे. आतां एक विचार आहे जे, चिरंजीव संभाजी राजे लहान व मातुश्री यांसि राजगडीं[४३] ठेवितों. खान मारून जय संपादिल्यावरि राज्य मीच करितों. जरि येखादेसमयीं लढाईत मेलों तरि मागें संभाजी राजे यांस राज्य देऊन त्यांचे आज्ञेत तुम्हीं रहावें.

ऐसें निर्वाण सांगोन मातुश्रीचे दर्शनास जाऊन चरणावरि मस्तक ठेविला. मातुश्रीनीं अलायबलाय घेऊन मस्तकीं विजयहस्त ठेविला. ते समयीं उभय-पक्षीं परम श्रम वाटोन सावधतेनें सांवरून जय संपादावा, ही महाराजांची उमेद. महाराजांचा मुखचंद्रमा मातुश्री यांनीं विलोकन केला तों महातेजस्वी दैदीप्यमान. तेव्हां मातुश्री यांसि परम संतोषाच्या कोटी होऊन महाराजांस आशीर्वाद दिधला जे, शिवबा ! यासमयीं शत्रूचा पराजय करून सहविजय हो-शील. ऐशीं अमृतवचनें मातुश्रीचे मुखांतून निघालीं. येणेंकरून महाराज परम समाधान पावले.

तदनंतर मातुश्रीची आज्ञा घेऊन निघोन किल्ले प्रतापगडास आले आणि नेताजी पालकर यांस आज्ञा केली जे, "लष्कर घेऊन वर घांटीं येणें. अफ-जलखान जावळीस बोलावितों. सल्ला करून भेटतों म्हणून विश्वास लावून जवळि आणितों. तेव्हां तुम्हीं घांटमाथा येऊन मार्ग धरणें." ऐसें सांगितलें. आणि त्यांजसमागमें रघुनाथ बल्लाळ सबनीस यांस दिधलें, मोरोपंत पेशवे यांजबराबर त्रिंबक भास्कर व शिवराज पद्माक्षी जमातदार होता त्याजबराब-र फौज देऊन त्यांनींही कोंकणांतून यावें असें केलें. आणि आपण निदान करून महाराज हिम्मत धरून राहिले.

---

४३. "रायगडीं" असें मूळांत आहे. पण दोघेंही प्रतापगडींच होतीं असें पुढील संदर्भावरून होतें.

इतकियांत दत्तोपंत हेजीब[४४] अफजलखानाकडून प्रतापगडास आले त्यांस महाराजांनीं गडावरि घेतलें आणि कचेरी करून दत्ताजीपंत यांस दर्शनास येण्यास सांगितलें, नंतर त्यांनीं येऊन दर्शन घेऊन किती एक गोष्टी अफज़लखानाकडून सांगितल्याप्रमाणें त्यांणीं महाराजांस विदित केल्या. लौकिकांत बोलावयाचें तें महाराज व दत्ताजीपंत हेजीब बोलले. तदनंतर महाराजांनीं स्वमुखें हेज़िबास आज्ञा केली जे, " जैसे तीर्थरूप शहाजी राजे वडील तैसेच खान आपणांस वडील. त्यांचे भेटीस परमप्रीतीनें सहस्रप्रकारें येतों. " ऐसें सांगून दत्ताजीपंतास बिऱ्हाडास स्थळ दिधलें. तेथें बिऱ्हाडास जावयास महाराजांनीं आज्ञा केली. ते जाऊन बिऱ्हाडीं उतरले. तेथील सर्व व्यवस्था पूर्वीच झाली होती.

तदनंतर अस्तमान होतांच भोजनें जाहल्यानंतर रात्रौ एकांतीं दत्ताजीपंत यांस महाराजांनीं बोलावून आणून महाराज व हेजीब एकांतास बसोन मन खुलाशानें, कृत्रिमभाव अणुमात्र न धरतां उभयपक्षीं क्रियापूर्वक शफती जाहल्या. तदनंतर महाराजांनीं दत्ताजीपंतास शफत घालून साद्यंत वर्तमान विचारिलें कीं, " यथार्थ सत्य सांगणें. अफज़लखानाचा अंतर्यामापासून मनोगत कसा आहे हें सत्यक्रियापूर्वक सांगणें. आम्ही तुम्हां वेगळे अणुमात्र कदापि नाहीं. तुम्हांस मख्तसर* करून सर्वाभ्य कारभार देतों. यदर्थी अणुमात्र अन्यथा नाहीं. " ऐसें सांगून श्री तुळजा भवानीची शफत देऊन तत्वार्थ अफजलखानाचें वृत्त आम्हांस सांगणें ऐसें ममतापूर्वक घरोब्यांत घेऊन वर्तमान पुशिलें, तेव्हां दत्ताजीपंतानें महाराजांचे अमृतवचनावरून अमित्राची ममता लोभ न धरितां निव्हाळ्यानें महाराजांस सविशदें[४५] वर्तमान विदित केलें जे, " खानाचा मनोभाव कृत्रिमाचार अवघा असा प्रकार आहे. तो असा कीं, महाराजांस भेटीस नेऊन, परम विश्वास दाखवून, कैद करून, विजापुरास पादशाहाकडे घेऊन जावें. असा निश्चय दृढतर आहे. करितां यासमयीं महाराजांचें ठायीं हिम्मत आणि करामत असलिया आपण खानास ममता मोह घालून व नानाप्रकारें बोध करून सामावेशींत येण्यासारखे येथें जावळीस आणितों. महाराजांनीं असावध न राहतां सावधपणें खानाचे भेटीस येऊन हिम्मत धरून भेटी घेऊन एकांतस्थळीं योजिलें कार्य संपादावें व त्याजकडील लष्करही हिय्या करून बुडवून नेस्तनाबूद[४६] करणें आणि या जयाची ध्वजा अचल लावून

४४. हेजीब–वकील.
* मख्तसर=वतनदार.
४५. सविशदें=विशदपणें, स्पष्टपणें, मोकळेपणें.
४६. नेस्तनाबूद–नष्ट, नाहींसे.

राज्य संपूर्ण अनुभवून द्रव्यसंचय करून, सर्व पादशाहांस तंबी पोंहचविणें, ऐसा विचार आहे तो अंतःकरणपूर्वक महाराजांस सांगतों." ही गोष्ट महाराजांचे चित्तास दृढतर आली. ते समयीं दत्ताजीपंत यांस, महाराज कृपाळु, भरजरी वस्त्र व मोतियांचा चौकडा व सुवर्णाचीं कडीं व पदकें व आरबी घोडा एक व नख्तनाणें होन ५००० पांच हजार बक्षीस दिले. आणि खानास बहुतां प्रकारें मनोभावें सांगणें जे, "राजे तुम्हांस फार भितात. वांईस भेटीस यावयास धैर्य होत नाहीं. खान आम्हांस वडील आहेत, यास्तव मेहेरबानगी करून येथें जावळीसच येऊन भेटतील तर आपण भेटीस येऊं. आपल्यास धीर भरंवसा देऊन पादशाहाचे मुलाकतीस घेऊन जाऊन ऊर्जित करतील तर खानांचें थोरपण. विश्वास आहे तरि ऐसें घडावें." असें सांगून रवाना केले.

ते वांईस जाऊन खानास भेटले आणि सर्व करीणा जाहीर केला. राजे यांणीं फार लांच दिधला यास्तव महाराजांकडील माया धरून रदबदली केली. "राजे येथें भेटीस यावयास शंका धरतात, आपणच जावळीस जाऊन भेट घ्यावी आणि दीलदिलासा[४७] देऊन राजे यांस बरोबर विजापुरास घेऊन जावें," ऐसा महाराजांचा मनोभावार्थ सविशदें निवेदन केला. तो ऐकून घेऊन पंतावर परम समाधान पावोन वस्त्रें भूषणें दिधलीं. आणि दत्ताजीपंत यांच्या गोष्टी खानाचे चित्तास येऊन हर्षेकरून लष्कारासहित कूच करून रडतोंडीचा घांट उतरून गेले. घांट कुंबल[४८] कांहीं सामान्य नव्हे, अगदीं झाडी नानाप्रकारचे कंटक वृक्ष आणि पाषाण पर्वताकार, अडचणीची जागा, लष्कर फार हैराण झालें. सुखवासी मोंगल लोक शेंबी करवंदी तोरणीच्या जाळ्या लागून कितीएकांचे आंगांचीं रुधिरें निघालीं. कांटे लागोन वस्त्रें फाटून जर्जर झाले. तेव्हां पठाण व मोंगल लोक विचारीं पडले. तोबा! तकशीर! म्हणूं लागले. अफजल बेनवें[४९] हुवा. शिवा बडा हरामखोर. उसकी करामत व हिकमत इनशा अल्ला हुत आला जानताहै. इस वखत अफजल जानी जमियतसे बचता नही. यहि बात सच्ची. याप्रमाणें लहानथोरांपासून लष्करचे लोक बोलों लागले. तितक्यांसही निराकरण करून कोणाचेंही न ऐकतां भ्रम भास पडोन पुढील अर्थ चित्तांत न आणितां उन्मत्त होऊन प्रतापगडाखालीं जावळीनजीक शिबिरें पर्वताकार सफेत लाल भगवीं बहुत उभविलीं. नगारे व कर्णे वाजंत्रे माठूं[५०] व पादशाही साहेब नौबती वाजों लागल्या. अफजलखान आलियाचें वर्तमान

४७. दीलदिलासा=भरंवसा, आश्वासन.

४८. कुबल, कुब्बल-फार मोठा, अतिकठिण.

४९. बेनवा-गरीब लाचार.

५०. "माळू" असेंही होईल.

गड किल्यास लहानापासून येरास लागोन चहूंकडे आसपास बारापंधरा हजार स्वार व वीस पंचवीस हजार रजपूत व रांगडे कायम प्यादे व बरखंदाज तोफखाना बाण सुमार १०००० दहा हजार व थोर तोफा ७० वगैरे मिळोन १०० शंभर व जंबुरे २५ पंचवीस हातनाळा १०० शंभर व सुतरनाळा ७५ पाऊणशें व गरनाळा २५ पंचवीस ह्याप्रमाणें सामान व फौजेची गणती पठाण लाहुरी निजामशाही ३००० तीन हजार व मोंगल अदलशाही २००० दोन हजार व रोहिले १००० एक हजार, धनगर जातीचे मर्दाने २००० दोन हजार, मराठे नामांकित हेटले बिरदाई शैहाणव कुळीचे ४००० चार हजार ही नेहेमी फौज बरकसराची तैनिनात याखेरीज गैरादै हशाम व भवास याची फौज ४००० चार हजार याप्रमाणें फौजेचा कटा. सामान पुरें. हमतमाचे लोक व बारबरदारीचे उंट सुमारें १५०० दीड हजार व हत्ती सुमारें ७५ पाऊणशें इतकें संगिनात अफजलखानाचे जागजागां हवा पाहून चहूंतर्फा सावधतेनें लष्कर उतरलें.

तदनंतर अफजलखान यास बहुत उत्कंठा महाराजांची भेटी ध्यावयाविशीं लागली. तेणेंकरून कांहीं सुचेना. तेसमयीं दत्ताजीपंत हेजीब यांस महाराजांकडे किल्ले प्रतापगडास पाठविलें कीं, भेटीस विलंब न लावितां सत्वर यावें म्हणून. त्याप्रमाणें दत्ताजीपंत महाराजांस येऊन भेटले आणि लौकिकार्य उभयतांचें बोलणें होण्याचें होऊन तदुत्तर महाराज व दत्ताजीपंत एकांत स्थळीं जाऊन स्वहित स्वार्थाचीं सदृढ भाषणें होऊन खानाचें सर्व वर्तमान महाराजांस निवेदन केलें. "आम्ही जे स्वामीसन्निध बोलिलों त्याप्रमाणे खानास घेऊन जावळीस आलों. आतां महाराजांची व खानाची भेटी खाशाखाशांची एकांतीं करवितों. तेथें महाराजांनीं निर्भयता चित्तांत कल्पून हरफाई करून भय न धरितां क्षात्रधर्मास प्रवर्तोन धैर्य धरून इहपरलोकीं सत्कीर्ति होई तो अर्थ साध्य केलिया शत्रूचा पराजय होतो." हें ऐकून महाराज जीवित्व तृणप्राय मानून यासमयीं ही वेळ साधलिया शत्रुपराभव होतो, भय धरलिया प्राणार्पण होतें, यास्तव या काळीं शौर्यत्वाची सीमा करून योजिला कार्यभाग सिद्धीस न्यावा तरच पुरुषार्थ आणि पराक्रम शौर्य कर्माचरण. अरिजनास शिक्षास्पद करावें हा नीतिधर्म, यदर्थी श्लोक—

शीवाजी नृपती समर्थ गरिमा प्रौढ प्रतापें अती ।

---

५१. बिरदाईत=बिरदें वागवणारे.

५२. शहाणवकुळांचे—ब्रह्मवंश, शेषवंश, सूर्यवंश, चंद्रवंश असे चार वंश. प्रत्येक वंशांत २४।२४ कुळें मिळून शहाण्णव.

५३. ताबिनात=खुद ताब्यांतील.

५४. गैराद—दुसरें कडून आलेली.

दावी शस्त्र धरूनियां हि चपळें त्या आफजल्लाप्रती ॥
भागा तूं सरल्या हिनत्व अगळें शोधून पाहें मना ।
दंडी पामर एकदां निजकरें ऐशी किजे साधना ॥ १ ॥
जैसा रावण मारिला निजकरें श्रीरामचंद्रे कसा ।
राजा अफजल दंडिजेच निकरें आणी रिपू हो तसा ॥
येताहे मुढ चालुनीच निकटीं ठेऊं नको ये घडी ।
व्हावें सावध सावधान प्रभुजी घाली त्वरें तूं उडी ॥ २ ॥
भ्रमभासें भुललाच खान कुमती मारावया तूजला ।
भेटीतें प्रभु येतसे इसघडी म्हैसा असे पातला ॥
साक्षी त्या करणें जयासि वरणें श्री अंबिका तुष्टवीं ।
भीमें कीचक ताडिला तदुपरी येमालया पाठवीं ॥ ३ ॥
खानाची मिठि सोडवूनि चपळें दावीं तया कौतुका ।
शिवसर्जा नढळे कदापि नृपती देई बळें त्या धका ॥
उदरीं मारुनि बीचवाच निकरें घेईच प्राणा क्षणीं ।
आहे प्राण तुतें विलंब न लवीं दुष्टासि दंडीं रणीं ॥ ४ ॥
दत्ताजीपंत-वाक्य श्रवणहि करूनी भुपती तुष्ट झाला ।
सन्मानें गौरवूनी निजहित विषया मागुती पाठवीला ॥
यावें घेऊनि खाना म्हणवुनि चपळें गुह्य हें जाणवीलें ॥

\+ + + + + +

आतां याप्रमाणें हरफाई करणें तैशी करून योजिलें कार्य सिद्धीस नेगें म्हणोन पंतानीं बहुतां प्रकारें सांगोन महाराजांची व खानाची भेटी तिसरे दिवशीं करावयाचा सिद्धांत केला. महाराज प्रतापगडाहून[५५] उतरून खालीं यावे खानानीं गोटांतून पुढें चालून यावें आणि खाशाखाशांनींच भेटावें. समागमें कोणी नसावें. दूर असावें.

असा निश्चय करून महाराजांचा निरोप घेऊन दत्ताजीपंत हेजीब जावळीस जाऊन सविस्तर महाराजांचा मनोगत खानांस सांगितला. तो एकून घेऊन महाराजांच्या गोष्टी अत्यादरें मान्य केल्या. दुसरे दिवशीं महाराजांनीं किल्लेखालीं डेरे देववून त्यांत सात सदरा एकापरीस एक अधिक; इंद्रभुवनातुल्य भिन्न भिन्नप्रकारच्या [केल्या.] त्यांचा तपशील:—प्रथम सदर साधी सफेत वस्त्रांची चौफेर अस्मानगिर्‍या[५६] सफेत लोड बालिस्ते शुभ्र स्तंभ आदीकरून

---

५५. मूळांत "राजगडाहून" असें आहे तें चुकीचें आहे. कारण राजगडाहून शिवाजी पूर्वीच प्रतापगडास आला होता.

५६. अस्मानागिरी=छत.

सफेत वस्त्रांनीं मढविले; बैठकाही सफेत. तदनंतर दुसरी सदर रमणीक निर्मिली ती हिरवी; अस्मानगिऱ्या लोड गाद्या गिरद्या; पडदे बैठका स्तंभ हिरवे वस्त्रांनीं मढविले. तोरणेंही हिरवीं पर्णांचीं. कंदील हिरवे. तदुत्तर तिसरी सदर लाल कुसुंबी, सदरप्रमाणें; चौथी सदर कैंठस्पाकी सदरहूप्रमाणें निर्मिली. पांचवी सदर पिवळी तऱ्हेदार सदर अन्वयें खासास प्रिय अशी निर्मिली. सहावी सदर मनोविश्रांतियोग्य भरगच्ची किनखापी वर लिहिले अन्वयें करविली. सातवी सदर खुद्द महाराजांचे बैठकीची. नाविष्णुः पृथ्वीपतिः शिवराजेंद्र कलियुगीं धर्म स्थापणार ती श्रवण गोचर केली पाहिजे. अफजलखानास विलोकनास परम शूरत्वें निर्मिली असे; श्रीविष्णुसभा व श्रीशंकरसभा व ब्रह्मसभा व इंद्रसभा व यमधर्मसभा व अनुपदें अष्टदिक्पालसभा; मृत्युलोकींचे नृपांच्या सभा हरिश्चंद्र व श्रीरामचंद्र व श्रीकृष्ण व पांडव व भोजभूपति व परोपकारी विक्रम [यांच्या] सभा [तशी] प्रस्तुत या युगीं शहाजीसुत शिवछत्रपती महाराजाची देदीप्यमान सभा विराजली; अष्टस्तंभ प्रचंड परम शोभायमान भरजरी बादली वस्त्रें कडून वेष्टिले; बादली अस्मानगिऱ्या; सभोंवते पडदे लोड बालिस्ते गिर्द्या पडगाद्या बिछाईत गुच्छ ठायीं ठायीं तुईदार विराजली; चौफेर चौकटी साधून बैठका परम रमणीक शोभायमान; भिंती सुवर्णपाणी ढाळलेले नानाप्रकारचे रंग चतुर चित्रगाराकडून श्रीरामायण भारत चित्ररचना रावण कुंभकर्णादि तैसेच पांडव दुर्योधनादि युद्ध पराक्रम अद्वितीय असाधारण मनोरंजन विश्रांती सकलांस अशी कौशल्यता दाखविली. अनुपदें श्री त्रिदशादि गणगंधर्व यक्ष किन्नर सिद्धचारण असुरादि अष्टदिक्पाल व पवनभक्षक व तपोतेजस्वी ऋषेश्वरादि नर धार्मिक नृपतींच्या सभा सांगोपांग ठायीं ठायीं सुरेख मूर्तिमंत रेखिल्या; सभोंवते आरसे श्रेष्ठ सान खणोखणीं जडिले. भिंगे तऱ्हेदार बंदरोबंदरींचीं पंचरंगी हरित; पीत; आरक्त नीलवर्ण शुभ्र समसमान भिंती भागीं खिळिलीं. तेणें करून अधिकोत्तरता प्रभा विराजली; तदुत्तर सभासदनीं अभिनव कौतुकप्रदता विश्वकर्म्यातुल्य केली. चंद्रसूर्य तारांगणें अंतरिक्ष श्यामवर्ण आकाश निर्मोन आचोजता करून दाखविली; जनास नयनगोचर करितांच मानसें आनंदोत्कलित होत आहेत; तदनंतर सभासदनीं मुक्तघोस; तदुत्तर वाळ्याचे तटीदार पडदे, त्यांजवरि गुलाबी अत्तर शिडकावलेले. सुवर्ण तबकीं गंगेरी पीतपर्णे व पूगीफळें वेला लवंग संयुक्त जायफळ व पत्री सुवासिक कातगोळ्या भरलेले चौफुले गुलाबी अत्तर व चंदनी अरगजा अबीर केशर कस्तुरी

५७. कळसपाकी=सर्पाकार रेघा किंवा मीडी आहेत ज्यांत असें कापड. हें बहुधा केसरी किंवा रक्तपीत मिश्रित असें असतें.

५८. तुईदार—तुई=तोय, कलाबूत.

येऊन पोहोंचले. नंतर पुण्यतिथीचा उत्साह करून दुसरे दिवशीं श्रीकृष्णा-ण्णास्वामींच्या पादुका रथांत घालून पश्चिम दिशेस नेऊन तेथून रथ माघारा आणिला. असो.

कांहीं एक दिवस झाल्यानंतर तिसरे पुण्यतिथीचे उत्साहाचे दिवशीं ब्राह्मण भोजनास बसवून रामदासस्वामी व केशवस्वामी यांस [जयरामस्वामी] बोलले कीं, आज आमचा रंगोबा हा येणार आहे त्यास तो आला म्हणजे तुम्ही व आम्ही भोजन करूं. असें म्हणून वाट पाहत बसले. तों इकडे हैदराबाद येथें रंगनाथस्वामी दोन प्रहरचे वेळेस स्नान करून संकल्प करूं लागले तों त्यांस स्मरण झालें कीं, कृष्णाप्पास्वामींची आज पुण्यतीथ आहे. नंतर संध्या करून देवाची पूजा करून नैवेद्य दाखवून खिजमतगारास सांगितलें कीं, घोडा तयार करून घेऊन यावा आम्हांस जाण्याची फार नड आहे. मग घोडा तयार करून स्वामींसन्मुख उभा केला. नंतर रंगनाथ स्वामींनीं घोड्यावर बसून खिजमतगारास सांगितलें कीं, तूं आज आमच्या बरोबर येऊं नको. असें म्हणून निघाले ते दोन घटकारात्रीचे सुमारें दिल्लीच्या खिंडींत आले. तों ५० चोरटे तेथें बसलें होते ते श्रीरंगनाथस्वामी यांस पाहून आडवे आले आणि म्हणूं लागले कीं, तूं बऱ्या गोष्टीनें घोडा व आंगावरील पोषाख काढून आम्हांस द्यावा नाहीं पेक्षां आम्ही तुला मारूं. असें चोर बोलतांच श्रीरंगनाथस्वामींनीं आपल्या मनांत विचार केला कीं, येथें भांडत रहावें तर जाण्यास फार रात्र व्हावयाची. मग रंगनायस्वामींपाशीं धनुष्य होतें त्यास एक तीर लावून खैराच्या खुंटास तीर मारून [ते] चोरट्यांस म्हणूं लागले कीं, तो तीर उपटून मग आमचे आंगावर यावें. मग चोरटे खुंटापाशीं जाऊन तीर उपटूं लागले तों तो तीर कांहीं केल्या निघेना. मग त्यांनीं विचार केला कीं, हें कर्म मनुष्याचें नाहीं हा केवळ ईश्वरच आहे असें म्हणून चोरांनीं साष्टांग नमस्कार घालून प्रार्थना केली. [नंतर] तेथून वडगांवास येतात तों जयरामस्वामी व रामदासस्वामी यांनीं अस्तमान पर्यंत वाट पाहिली आणि कीर्तनास आरंभ केला होता. तों इतक्यामध्यें श्रीरंगनायस्वामींचा घोडा हिंसला. तो शब्द ऐकून आपा गोसावी यांनीं जयरामस्वामींस सांगितलें कीं, रंगोबा आला आहे. मग स्वामींनीं शिष्यास सांगितलें कीं, आम्ही भोजन करूं तों पर्यंत कीर्तन करावें. तों इतक्यामध्यें श्रीरंगनाथस्वामी घोड्यावरून उतरून श्रीकृष्णाप्पास्वामी यांचे समाधीचें दर्शन घेऊन रामदासस्वामी यांची भेट घेऊन बसले. मग जयरामस्वामी

११. येथें “ निगडी ” असें असावें.

व रामदासस्वामी हे रंगनाथस्वामी यांचे हातास धरून मठाकडे भोजनास गेले आणि खिजमतगारास सांगितलें कीं, रंगनाथस्वामींचे घोड्यास आज श्रम फार झाले आहेत तर त्याचा बंदोबस्त नीट ठेवावा. असें सांगून आपण रंगनाथस्वामी, रामदासस्वामी, केशवस्वामी आणि आनंदमूर्तिस्वामी असे सर्वत्र भोजन करून कीर्तनास बसले. नंतर जयरामस्वामी यांचे शिष्य यांनीं येऊन सांगितलें कीं, रंगनाथस्वामी यांचा घोडा मृत्यु पावला. हें वर्तमान रंगनाथस्वामी यांनीं ऐकून फार खेद केला आणि [त्यांचे] नेत्रांस अश्रु ही आले. हें पाहून जयरामस्वामी रंगनाथस्वामी यांस म्हणूं लागले कीं, घोडा कांहीं मरावयाचा नाहीं. त्यास निद्रा लागली आहे तूं कांहीं चिंता करूं नकोस. उदयीक रथोत्साह झाला म्हणजे पाहतां येईल. असें म्हणून कीर्तनसमारंभ चालू केला. नंतर दुसरे दिवशीं रथोत्साह करून श्रीकृष्णप्पास्वामी यांचा तीर्थप्रसाद घेऊन आपाजीगोसावी बोरपळकर जयरामस्वामी यांचे शिष्य यांचे ओट्यांत नारळ घालून त्यांस सांगितलें कीं, उत्साहाचे दिवशीं कीर्तन तुम्ही करीत जावें. असें सांगून आपण रंगनाथस्वामींबरोबर मंडळी घेऊन घोड्यापाशीं आले. तों घोड्याचें पोट फुगून मृत्यु पावला असें पाहून रंगनाथस्वामी धरणीवर आंग टाकून मूर्छित झाले. नंतर जयरामस्वामी रंगनाथस्वामींस उचलून सावध करून म्हणूं लागले कीं, तुझा घोडा निद्रित आहे. तूं [मात्र] घोडा मृत्यु पावला असें म्हणतोस. मग श्रीरंगनाथस्वामी म्हणूं लागले कीं, घोडा कांहीं निद्रित नाहीं. घोडा खास मेला. असें बोलतां च जयरामस्वामी म्हणूं लागले कीं, मी तुजला सांगतों त्याचा विश्वास धर तुझा घोडा आतां जागृत करून उभा करितों. असें म्हणून जयरामस्वामी सर्वत्र मंडळी पाहात असतां श्रीकृष्णाप्पास्वामी यांचें तीर्थ हातांत घेऊन घोड्यावर टाकून आपले आंगावरील छाटी काढून तीन वेळा फिरवून घोड्यास म्हणूं लागले कीं, तूं आतां सावध हो. अशीं अक्षरें जयरामस्वामी यांचे मुखांतून निघतां च त्या घोड्याचा प्राण गेला होता तो परत माघारा येऊन सर्वत्र मंडळी पहात असतां घोडा उभा राहून आंग झाडून हिंसूं लागला. हा चमत्कार सर्वत्रांनीं पाहून मोठें आश्चर्य करून एकमेकांशीं बोलूं लागले कीं, हें कृत्य मनुष्याचें नव्हे. जयरामस्वामी हे प्रत्यक्ष नारायणाचा अवतार आहेत. मग श्रीजयरास्वामी यांनीं त्या घोड्यास सांगितलें कीं, रंगोबाची प्रीति तुजवर फार आहे तर त्याचा जीवात्मा आहे तोंपर्यंत त्यास अंतर देऊं नकोस. असें सांगून घोडा रंगोबाचे स्वाधीन केला. मग आपण, सर्वत्र मंडळी, व रंगनाथ स्वामी मठांत येऊन स्वामींचे सेवेस लागले.

श्रीकृष्णाप्पास्वामी यांनीं जयरामस्वामींस सांगितले होतें कीं जगदुद्धार करावयासाठीं तुह्मीं अवतार धरला आहे तर तीर्थयात्रेचे मिषानें निघावें म्हणजे सर्व लोकांचा उद्धार होईल. अशी आज्ञा गुरूची होती तिचा विचार करून स्वामी तीर्थयात्रेस निघाले. प्रथमतः रेवणसिद्ध याचे डोंगरावर येऊन तेथें कितीएक दिवस [त्यांनीं] अनुष्ठान केलें. त्या जाग्यावर स्वामींची अनुष्ठान करण्याची वोहरी अद्यापि आहे. मग तेथून निघून श्रीपंढरीस येऊन श्रीपांडुरंगाचें दर्शन घेऊन नंतर पैठणास जाऊन श्रीएकनाथमहाराज यांचें दर्शन घेऊन तेथून निघून यात्रा करीत करीत काशी क्षेत्रास आले आणि तेथील त्रिस्थळी यात्रा करून मग तेथून निघून बदरीनारायणास आले आणि तेथें बदरीनारायणाची पूजा करून रेतोदक नामक तीर्थ आहे तेथें स्वामी गुंफा बांधून स्नानसंध्या करीत राहिले. तों बदरीनारायणापाशीं एक ब्राह्मण अनुष्ठान करीत होता कीं, मजला गुरु मिळावा. रोज अडीच तोळे बचनाग खाऊन बसला होता. त्यास एके दिवशीं रात्रीं श्रीबदरीनारायण यानें स्वप्नांत येऊन सांगितलें कीं, रेतोदक तीर्थ आहे त्यापाशीं एक ब्राह्मण अनुष्ठान करीत बसला आहे. तो तुझा गुरु आहे. तर तूं त्यास शरण जावें. गुरु कृपा करील. असें सांगून आपण गुप्त झाले. मग तो ब्राह्मण जागृत होऊन दृष्टांताचा विचार करून बदरीनारायणास साष्टांग नमस्कार करून जेथें जयरामस्वामी अनुष्ठान करीत बसले होते तेथें येऊन पाहातो तों स्वामी नेत्र झांकून ध्यानस्थ बसले आहेत. असें पाहून त्यानें मनांत विचार केला कीं यानपाशीं काय सामर्थ्य आहे तें पाहून त्यास शरण जावें. असा मनांत विचार करून जयरामस्वामी यांस आसनासुद्धां उचलून रेतोदक नांवाचें तीर्थाचें कुंड मोठें होतें त्यांत स्वामींस टाकिलें आणि आपण उभा राहिला. हा मजकूर स्वामींस समाधीचे सुखांत माहीत नाहीं. तें तीर्थ कसें होतें तें सांगतों. कोणी मनुष्यानें उदकांत हात घातला तर गळून पडावा असें उदक गार होतें. कोणास मार्जन करावयाचें असलें तर दर्भाचे काडीनें मार्जन करावें असें असून त्या तीर्थामध्यें स्वामी पहिल्यासारखे आसनाचा कांहीं एक चळ न होतां स्वस्थ बसले आहेत असें पाहून मनांत विचार करून साष्टांग नमस्कार घालून म्हणूं लागला कीं, मजकडून हा अपराध फार झाला आहे आणि मोठा हंबरडा फोडून रडूं लागला. मग स्वामींनीं समाधि विसर्जन करून पाहिलें तों मोठ्यानें रडत आहे आणि दीन झाला आहे. तें पाहून स्वामी त्यास म्हणाले कीं, तूं मजला वरती काढ. तेव्हां तो ब्राह्मण बोलला कीं, मजला आंत यावयास सामर्थ्य नाहीं. आपण मजवर कृपा करून माझा अधिकार न पाहातां आलीकडे

यावें. मग स्वामींनीं आपल्या आसनास सांगितलें कीं, आतां पलीकडे चलावें. असें बोलतां च आसनासुद्धां स्वामी बाहेर निघाले. हें पाहून काळोपंत म्हणूं लागले कीं, बदरीनारायण यांनीं मजला आज्ञा केली ती खरी असें म्हणून दंडवत प्रणिपात केला आणि हात जोडून म्हणूं लागला कीं, मजवर कृपा करून मंत्रोपदेश करावा. अशी विनंति करतां च स्वामींनीं त्याचें अंतःकरण पाहून आपल्या समोर बसवून त्याचे मस्तकीं हात ठेवून षडक्षरी मंत्राचा उपदेश केला, आणि गोपाळस्वामी असें आपल्या त्या शिष्याचें नांव ठेवून तेथें कांहीं एक दिवस राहून काशीयात्रेस निघाले.

वाटेनें जातांना एका अश्वत्या खालीं विश्रांतीस बसले. तों त्या अश्वत्यावर एक ब्रह्मराक्षस बसला आहे असें गोपाळस्वामींनीं पाहिलें आणि आपले विद्येचे सामर्थ्येंकरून बोलण्यास आरंभ केला आणि त्यास खालीं उतरून यावें असें बोलतां च तो ब्रह्मराक्षस म्हणूं लागला कीं, आपणापाशीं आंगावर भगवी छाटी घेऊन निद्रा केली आहे त्याचें मजला फार भय वाटतें. तर आपण त्याजला जागृत करून मजला त्याचे पायाचें दर्शन घेऊं द्यावें. म्हणजे माझे जन्माचा उद्धार होईल. असें बोलतांच स्वामी आंगावरील छाटी काढून गोपाळस्वामी यांस म्हणूं लागले कीं, तूं कोणापाशीं बोलत होतास ? मग गोपाळस्वामी यांनीं सांगितलें कीं, वृक्षावर मोठा ब्रह्मराक्षस आहे त्याजला विद्येचे सामर्थ्यें करून बोलविलें. मग त्यानें सांगितलें कीं, माझा उद्धार करावा. त्यास आपले युक्तीस येईल तसें करावें. आपण जगदुद्धार करायासाठीं अवतार घेतला हें जगामध्यें प्रसिद्ध होईल. असें सांगून गोपाळस्वामी उगीच राहिले. मग जयरामस्वामी गोपाळस्वामींस बोलले कीं, तूं गोष्ट सांगतोस ही ठीक आहे. परंतु तूं पूर्वीं कोण होतास व येथें कोणते कारणानें राहिलास हें त्याजला विचारून मजपाशीं घेऊन यावें. असें सांगितल्यावर गोपाळस्वामी यांनीं त्या ब्रह्मराक्षसास स्वामींपाशीं आणून उभा केला. मग ब्रह्मराक्षस साष्टांग नमस्कार करून उभा राहिला. हें स्वामींनीं पाहून आपले कमंडलूंतील उदक घेऊन त्याजवर टाकतांच त्याचा उद्धार होऊन त्याचे देहापासून एक पुरुष निघून स्वामी पुढें उभा राहिला. मग त्यास स्वामींनीं सांगितलें कीं, तुम्ही आतां स्वर्गसुख भोगून स्वस्थ असावें. मग त्याजला स्वर्गाहून विमान येऊन त्यांत बसून तो निघून गेला. असा तो ब्रह्मराक्षस होता कीं त्यानें त्या मार्गानें पांच पन्नास वर्षें लोक जाऊं दिले नाहींत. त्याचा उद्धार जयरामस्वामी यांनीं केला.

मग तेथून निघून तीर्थयात्रा करीत करीत वाटेनें किती एक जनांचा

उद्धार केला व गोपाळस्वामी यांस सांगितलें कीं तूं आतां मंत्रविद्या सोडून दे. अशी त्यांची खात्री करून नंतर काशीक्षेत्रास आले. तेथें जयरामस्वामी यांस कांहीं शीत ज्वराची भावना झाली त्यामुळें काशींत राहणें झालें. स्वामी रात्रीं कीर्तन करण्यास उभे राहिले म्हणजे आपल्या आंगावरील छाटी काढून आपणास हींव येत होतें त्या हिंवास सांगावें कीं, कीर्तन होई तों पर्यंत तूं या छाटींत असावें असें म्हणून छाटी आपणा पुढें ठेवावी, मग त्या छाटीनें मनुष्यासारखें उडत असावें. सर्वत्र मंडळी कीर्तनास येत होती त्यांनीं ते पाहून आश्चर्य करावें. असा चमत्कार सर्व क्षेत्रामध्यें समजून कीर्तनाचे समयीं हजारो लोक यांनीं कीर्तन होईपर्यंत आनंदयुक्त असावें व [त्यांचे] नेत्रांतून अश्रुपात व्हावे. असें कांहीं एक दिवस झालें.

नंतर तेथें अनंतदेव म्हणून सत्पुरुष कृष्णभक्त होते त्यांस त्यांचे शिष्यानें सांगितलें कीं, दक्षिणेकडून जयराम नांवाचा गोसावी या क्षेत्रामध्यें आला आहे. तो कीर्तन फारच चांगलें करितो. असें सांगितलें आणि म्हणूं लागले कीं उदयींक जन्माष्टमीचा उत्साह आपल्या येथें आहे तर जन्मकाल त्यांचे हातून व्हावा अशी आमची सर्वत्रांची इच्छा आहे. असें सर्वत्र मंडळी बोलतांच अनंतदेव यांनीं फार उत्तम म्हणून बरोबर शिष्य कांहीं ब्राह्मण मंडळी घेऊन जयरामस्वामी यांची भेट घेतली तेव्हां एकमेकांची ऐक्यता होऊन समाधान झालें. नंतर अनंतदेव यांनीं स्वामींस सांगितलें कीं, आजरात्रीं आमचे घरीं कृष्णजन्म आहे तरी आपण येऊन जन्मकाळ करावा. असें बोलून तेथून निघून आल्यानंतर आपले शिष्यास अस्तमानीं कीर्तन करण्यास जयरामस्वामी यांस घेऊन येण्यास सांगितलें. जयरामस्वामींनीं येऊन कीर्तनास आरंभ केला. त्यावेळेस आपल्या गुरूचें चरित्र लाविलें. कीर्तनास मंडळी पुष्कळ बसली होती तितक्यांस समाधि लागून देहभान राहिलें नाहीं. श्रीकृष्ण परमात्मा पांच वर्षांची मूर्ति होऊन स्वामींचे खांद्यावर येऊन बसले होते ते अनंतदेव यांनीं पाहून शिष्यास बोलले कीं, तुम्ही स्वामींपाशीं जाऊन म्हणावें कीं, गृहस्था मल खांद्यावर घेऊन कीर्तन करूं नये. तें शिष्यास सांगतांच तो बोलला कीं, मजला कांहीं दिसत नाहीं म. जाऊन स्वामींस काय म्हणून सांगावें. मग अनंतदेव आपण जातीनें सांगण्यास निघाले. त्या वेळेस त्यांचे मनांत कीं, मजसारखा कृष्णभक्त कोणी नाहीं असा गर्व झाला. नंतर जयरामस्वामींनीं जन्मकाळाचें चरित्र लावून श्रीमथुरेंत बंदीशाळेंत देवकीपाशीं पांच वर्षांचें मूल

१२ ही छाटींत हींव ठेवण्याविषयींची गोष्ट रामदासस्वामींविषयीं ही त्यांच बखरींत लिहिलेली आहे. पृ० १०६ पहा.

होऊन भाषण करीत होते ते निरूपण लाविलें. हजारों मनुष्यें कीर्तनास बसलीं होतीं त्यांचें नेत्रास अश्रुपात होऊन कोणास देहभान राहिलें नाहीं. मग अनंतदेव यांनीं स्वामींकडे जातांना पाहिलें तों चतुर्भुज पीतांबरधारी मूर्ति स्वामींचे खांद्यावर दिसूं लागली. नंतर अनंतदेव यांनीं मनांत विचार केला कीं, हें कांहीं मूल नाहीं प्रत्यक्ष श्रीहरीचें स्वरूप आहे. असें म्हणून जयरामस्वामींपाशीं येऊन साष्टांग नमस्कार घालून विनंति केली कीं मजकडून मोठा अपराध झाला तो आपण क्षमा करावा. असें बोलून स्वामींस म्हणूं लागले कीं, आजपर्यंत आम्हीं जन्मकाळ केला. आज प्रत्यक्ष श्रीकृष्णजन्म झाला. असें म्हणून नेत्रांस अश्रुपात येऊन सद्गदित होऊन जयरायस्वामींस म्हणूं लागले कीं, तुमचे खांद्यावर मुरलीधराची मूर्ति दिसत आहे ती खालीं ठेवून कीर्तन करावें. मग स्वामी बोलले कीं, मूल खालीं उतरावयाचें नाहीं. असें म्हणून अनंतदेव यांस समोर बसवून जन्मकाळ करून श्रीकृष्णाची मूर्ति अनंतदेव यांचे ओट्यांत घालून एकमेकांस नमस्कार करून खालीं बसले. मग अनंतदेव यांनीं जयरामस्वामींस सांगितलें कीं, हा जन्माष्टमीचा उत्साह तुम्हीं आजपासून करीत जावा. त्या वेळेपासून परंपरेनें चालत आहे. असा चमत्कार ते समयीं झाला. तो सर्वत्रांनीं पाहिला.

नंतर जयरामस्वामी काशीमध्यें कांहीं दिवस राहून तीर्थयात्रा करीत करीत वडगांवास आले. जयरामस्वामी यांचा नित्य नेम असा होता कीं दररोज सद्गुरुनाथ यांची कांकडआरती प्रातःकाळीं करून नंतर स्नान करून नित्यनेम सारून स्वामींची षोडशोपचारें पूजा करून, धूप दीप नैवेद्य दाखवून, बारा घटका दिवस येई तों पर्यंत स्वामींचे चरणारविंदीं लक्ष ठेवून भजन करीत असावें व तेव्हां स्वामींची मुरलीधराची मूर्ति पूजा करावयाची होती त्या मूर्तीनें नृत्य करीत असावें.

असा क्रम चालत असतां एके दिवशीं श्रीशंकराचार्यांची स्वारी वडगांवचे कुसवाजवळ आली आणि मंडळीस विचारलें कीं या गावांत ब्राह्मणांचीं घरें किती आहेत तेव्हां त्यांनीं सांगितलें कीं एक ग्रामजोशी यांचें घर आणि एक सत्पुरुषाचा मठ आहे असें सांगितलें. नंतर आपले शिष्यांस त्यांनीं सांगितलें कीं मजपर्यंत त्यांस घेऊन यावें. नंतर शंकराचार्य यांचे आज्ञे प्रमाणें शिष्यांनीं येऊन शोध केला कीं जयरामबावा साधु कोठें आहेत. गांवांतील मंडळींनीं सांगितलें कीं आपले गुरूचे समाधीपाशीं भजन करीत आहेत. मग त्या समाधीपाशीं येऊन पोहोंचले तों भजनाचा समारंभ मोठा चालला आहे आणि आपलेकडे कोणी पाहात नाहीं. असें पाहून

तेथें क्षणभर उभे राहून आपले स्वामींपाशीं येऊन त्यांनीं सांगितलें कीं ते कांहीं न बोलतां भजन करीत आहेत. मग शंकराचार्य स्वामी यांनीं आपले शिष्य चार असामी बोलावून त्यांस सांगितलें कीं आपण जयराम यास जाऊन सांगावें कीं आपले गांवापाशा शंकराचार्य आले आहेत ते जगद्-गुरु व तुमचे गुरु आहेत. त्यांचा सत्कार न करितां उगीच ढोंग माजवून समाधीपुढें कीर्तन करितां, तुम्हांस कांहीं समजत नाहीं, तर आपण येऊन आचार्य यांची पूजा करावी नाहीं तर तुम्हांस दंड पडेल. असें जाऊन जयराम गोसावी यांस सांगणें. मग ते शिष्य चार असामी समाधीपाशीं आले तों कीर्तन होऊन सद्गुरुनाथ यांची आरती होऊन जयरामस्वामी बसले आहेत. शंकराचार्य यांचे ब्राह्मण येऊन पोहोंचले तेव्हां जयरामस्वामी यांनीं त्यांस पाहून यांचे पायांवर मस्तक ठेविलें आणि आपले जवळ बसविलें आणि त्यांस विचारिलें कीं आपण कोठील ! कोण ! ते म्हणाले कीं श्रीशंकराचार्य येथें आले आहेत ते जगद्गुरु व तुमचे ही गुरु आहेत. त्यांचा सत्कार न करितां उगीच ढोंग माजवन समाधीपुढें कीर्तन करितां असें म्हणून जयरामस्वामींचे गुरूची व त्यांची त्यांनीं निंदा केली. तें स्वामींनीं ऐकून ब्राह्मणांस म्हणूं लागले कीं शंकराचार्यांचें आम्हीं काय घेतलें आहे ? आह्मावर दंड कशाबद्दल बसवितात हें कारण आम्हांस सांगावें. मग ते ब्राह्मण स्वामींस म्हणूं लागले कीं आमचे शंकराचार्य यांचें शिखासूत्र व यज्ञोपवीत तुमचे जवळ आहे तें द्यावें म्हणजे आम्हीं जातों. मग स्वामींनीं आपले गळ्यांतील यज्ञोपवीत व शिखा उपटून त्यांच्या पुढें ठेविली आणि आपले गुरूची निंदा केली म्हणून त्यांजबरोबर अगदींच कांहीं पुनः भाषण केलें नाहीं. मग ते चौवे ब्राह्मण यांनीं तें यज्ञोपवीत व शिखा घेऊन श्रीशंकराचार्य यांजपाशीं येऊन तेथील सर्व वर्तमान निवेदन केलें. मग श्रीशंकराचार्य कांहीं एक विचार न करितां संपूर्ण मंडळींसह नदीवर स्नानास उतरले. सर्वत्र मंडळी स्नानास जातांना एकमेकांस म्हणूं लागले कीं जयराम गोसावी हा भ्रष्ट झाला. त्यास कोणीं पंक्तीस घेऊं नये. अशीं पत्रें चोहोंकडे पाठवावीं. असें म्हणत म्हणत कृष्णास्नान करून वरती निघून शेंडी झाडावयास लागले तों सर्वत्रांस शेंड्या नाहींत व यज्ञोपवीतेंही गळ्यांत नाहींत असें झालें तेव्हां ते एकमेकांकडे पाहूं लागले. तों सर्व संन्याशा सारखे दिसूं लागले आणि म्हणूं लागले कीं यज्ञोपवीतें दुसरीं मिळतील परंतु शेंडी दुसरी कोठून आणावी. असा विचार करून श्रीशंकराचार्य यांजपाशीं येऊन सर्व मजकूर झाला तो निवेदन केला व हात जोडून उभे राहिले तेव्हां शंकराचार्य म्हणूं लागले कीं एकाएकीं च सर्वांच्या शिखा व यज्ञोपवितें

कशानें गेलीं. मोठें आश्चर्य झालें. असें म्हणून मनामध्यें विचार करून [जयरामस्वामींचे] गुरूचें ध्यान करून गुरूस वर्तमान सांगितलें तेव्हां त्यांचे गुरु [शंकराचार्यांचे] समाधींत येऊन सांगूं लागले कीं जयराम गोसावी वडगांवकर यांचा व त्यांचे गुरूचा छळ केला म्हणून तुमच्या सर्वत्र मंडळीची अशी दशा झाली. परंतु वडगांवास परत जाऊन त्यांचे चरणावर मस्तक ठेवून त्यांस नानाप्रकारें विनवून त्यांचे मस्तकावर शिखेचा मंत्र स्थापून यज्ञोपवीत आपले हातून त्यांचे गळ्यांत घालावें. मग जयरामस्वामी तुह्मांस सांगतील तसें तुम्हीं करावें. हें तुम्हीं कराल तर तुमचे मंडळीस शेंड्या व जानवीं मिळतील. असें शंकराचार्य यांचे समाधींत सांगून आपण अंतर्धान पावले. मग आचार्य नेत्र उघडून सर्वत्र मंडळीस म्हणूं लागले कीं आज तुमच्या हातून अपराध मोठा झाला. आतां तुम्हीं आम्हीं वडगांवास माघारे जाऊं चला. असें म्हणून सर्वत्र मंडळी बरोबर घेऊन वडगांवास आले आणि जयरामस्वामींस साष्टांग नमस्कार घालून बळकट पाय धरिले. हें स्वामींनीं पाहून आपण शंकराचार्य यांचे पायांवर मस्तक ठेवून साष्टांग नमस्कार घालून जगद्गुरु शंकराचार्य यांस म्हणूं लागले कीं तुमचा सर्वस्वी मी अपराधी आणि तुमची पदवी मोठी असतां मजला नमस्कार करितां ही गोष्ट चांगली नाहीं. नमस्कार करण्याचें कारण काय हें मजला सविस्तर कळवावें. मग आचार्य यांनीं सांगितलें कीं आम्हीं आपले येथें येऊन श्रीकृष्णाप्पास्वामी तुमचे गुरु यांचा व तुमचा छळ केला त्या योगानें शेंड्या व जानवीं नाहींशीं झालीं म्हणून आम्हीं सर्व मिळून आपलेपाशीं आलों. असें सांगून शिखेचा मंत्र व यज्ञोपविताचा मंत्र म्हणून श्रीशंकराचार्यांनीं आपले हातानें यज्ञोपवीत स्वामींचे गळ्यांत घातलें. मग स्वामींनीं सर्व ब्राह्मणमंडळी पाहून त्यांस सांगितलें कीं तुम्हीं आमच्या गुरूची निंदा केली त्याजमुळें तुम्हीं सर्व मंडळींनीं गुरूच्या चरणाचें पावन तीर्थ आहे त्यामध्यें स्नान करून यावें म्हणजे गुरुनिंदेपासून मुक्त व्हाल आणि तुमचे तुम्हांस जिन्नस मिळतील. मग सर्वत्रांनीं पावन तीर्थांत जाऊन स्नान केलें आणि बाहेर निघाले तों ज्यांच्या त्यांस शेंड्या व यज्ञोपवीतें प्राप्त झालीं हें सर्वत्र ब्राह्मण मंडळींनीं पाहून जयरामस्वामींस साष्टांग नमस्कार घालून श्रीकृष्णाप्पास्वामी यांचे समाधीस नमस्कार करून म्हणूं लागले कीं जयरामस्वामी हे ईश्वराचे अवतार आहेत. मग शंकराचार्य यांस जयरामस्वामींनीं चार दिवस ठेवून घेतलें. दररोज भोजन झाल्यावर स्वामींनीं कीर्तन करावें. तें आचार्य यांनीं व सर्वत्र मंडळींनीं ऐकून फार आनंद होत असावा. अपरोक्ष अनुभवाचा ग्रंथ स्वामींनीं केला त्याजवर आचार्य यांनीं टीका केली,

सुगंध सुमनें जाई जुई मोगरा चंपक मालती बकुली शेवती व सुवर्णकेतकी गुलाब विश्रांतिदायक व चतुर सेवक ठायीं ठायीं उभे केले. सभासदनीं हमजात मराठे घरंदाज बांके पोशाख भरजरी बादली लाल कुसुंबी हरित् पीत केशरी व जांबळी व शाला उंची व कळस्पाकी बुट्टेदार व सफेत एकापरीस एक बावरें समशेरबहादर मस्तकीं कलगी जडावाचे शिरपेंच कंठाभरण पदकें मोहनमाळा कंठे कंठया मोत्यांच्या लोलकांसहित, कर्णमात्रा हुरमुजी मुक्ताफळें वेष्टित, हातीं सुवर्णाचीं कडीं व आंगोठिया रत्नांकित, अंगीं जिरे बख्तरें चिलखतें, मस्तकीं टोप, सन्मुखीं बिन्या तोंडे नेरेवरी पृष्ठीं भाळाचे घोष हंसवस्त्राचे अभिनव निर्मून जननयनास विचित्रता दाखविली. तैसेच हिरवे वसनाचे शुकास्त्रांच्या कोकिला चतुरें करून लाविल्या, तेणेकरून दैदीप्यता महाराजांस व अफजलखानास व नबाब नसरतजंग यांस सात फावतीनें बैठका निरनिराळ्या सन्मुख घातल्या त्या भरजरी. वरते पोस. खानाचे लोडांत चर्ममंडित चमत्कारास्तव चिमण्या गुप्तरूपें अद्भुत घातल्या. त्यांस अंगसंगाचा स्पर्श होतांच शब्दें विश्रांति व्हावी. याप्रमाणें मांडणी केली. ठायीं ठायीं तरू काश्मीर कांचेचे अति रमणीक पंचरंगी भिन्नाभिन्न फळें सुमनें संयुक्त व पंचरंगी कागदी वृक्ष चंपक बकुली आम्र जंबु फलादि प्रत्यक्ष गोचर होतांच अपेक्षित जन यांस संतोष पावे. तसेंच हस्तकारंजें ठायीं ठायीं उदकवृष्टितुषारें ग्रीष्मता हरण करीत आहे. जनमानससंतुष्टतेस तोय व अमोघ सेवनास सुगंधित अष्टगंध व अगरबत्त्यांचे तरू ठायीं ठायीं प्रदीप्त करून तबकें ठेविलीं. मोमबत्त्या सुरूदार अचल तबकें ठेवून प्रदीप्त. ढाला, दस्तकें, बेरे, रूमी, जनबी, फिरंगी, तोमर, सईफ, गुर्दे, दुमदुमे, गुरूज हीं शस्त्रें परम दारुण वैरियांसि अंतकासमान, ज्यास शस्त्रघाताचा स्पर्श होतांच मृत्युदायक. असे शंभर वीर सभाभुवनीं आरूढले. खंजीर ढाला बिचवे जमदाडा वीरांचे हातीं व कटीस व करपल्लवीं वाघनखें मुष्टिभागीं गौप्यरूपें. याप्रमाणें खासे सदरेचा बंदोबस्त केला.

या विरहित बाकीचे सहा सदरांचा बंदोबस्त करून बारगीर शिलेदार सलाहपोष मर्दानें हाटेले नामांकित दर सदरेस एकेक हजार ठेविले. ते वस्त्राभरणें सालंकृत विराजले. मत्त कुंजराची ज्यांस पर्वा नाहीं, सदट उन्मत्त

---

५९. नरवरी=नरवर येथें होणारे. लोखंडी व पोलादी कामाकरितां नरवर प्रसिद्ध आहे.

६०. दस्तकें बेरे रुमी जनबी फिरंगी. — दस्तकें बेरे=ढाला. रुमी=रोम येथील. जनबी=दक्षिण देशचीं. फिरंगी=युरोपांतील.

भयानक, बडे जंगलके रहनेवाले बावरे वाघासारखे, युद्धकंदनास परम सादर, ज्यांस अनादर नाहीं, जीवित्व म्हणजे तृणप्राय. याप्रमाणें महाराजांनीं बंदोबस्त करून खानाचे प्रत्ययास येण्याकरितां दत्ताजीपंताचे विद्यमानें जो करार त्यांस अंतर न पडावयाकरितां सदरे पाठीशीं पडदे बांधून गुप्तरूपें ठायीं ठायीं सरंजाम खानाचे दृष्टीस न पडे अशा तजविजीनें ठेवून बंदोबस्त केला. तसेंच घाटमेटींचे दऱ्यांतून मावळे लोक ठेवून नेताजी पालकर फौजेनिशीं सावधतेनें इशारतीस्तव घांटावरि ठेविले. मोरोपंत पेशवे यांस महाराजांनीं कोकणांतून सडे फौजेनिशीं टाकोटाक आणविलें. आणि सर्वांस तोफेचे इशारतीची आज्ञा केली. आणि उदईक खानाची भेटी निश्चयपूर्वक होणार हा सिद्धांत जाहला आहे, तुम्हीं सर्वांनीं इशारतीबराबर घाटाखालीं उतरून खानाचे रावरि चालून येऊन मारामारी करून युक्ती प्रयुक्तीनें युद्ध करणें, लुटीवर नजर न देतां बहुत सावधपणें खानाचें लष्कर हस्तगत करणें सांगितलें. याप्रमाणें सांगोन पाठवून खुद्द महाराजांनीं भारी अवसाने श्रीअंबेचें स्मरण केलें. तेचसमयीं श्रीनें महाराजांचेअंगीं प्रसन्न होऊन संचार करून बोलों लागली जे, "शिवाजी तूं कांहीं चिंता न करणें. यासमयीं मी खुद्द तुझे पृष्ठीवरि उभी आहें. खानास मोह घालून तुझे सन्मुख म्हैसा आणितें. तरि तूं निर्भय चित्तें अवसान धरून अफजलखान याचा वध करणें, आणि तत्क्षणीं शीर कापून माझे पुढें ठेवणें. आणि त्याचे रुधिराचा टिकला शौर्यत्वाचे भूषणास. ललाटीं लावून म्हैसा दाणीस देऊन मज संतुष्ट करणें." अशा प्रकारें वदोन श्री तुळजा भवानी अदृश्य जहाली. महाराजांस सावध होतांच सन्निध असणारे प्रभाकरभटजी उपाध्येबावा व गंगो मंगाजी वाकनीस व संभाजी कावजी महालदार, गोमाजी नाईक संकपाळे जामदार व कृष्णाजी गणेश प्रभु जामदारखानेकडील कारकून व गोविंद रुक्मांगद प्रभु पोतनीस व दादाजी रामाजी प्रभु जिरादखानेचे कारकून व काकाजी लक्ष्मण प्रभु वाढते मुलांचे सबनीस, बाळाजी आवजी प्रभु चिटणीस व कृष्णाजी नाईक व सुभानजी नाईक वगैरे मातबर होते त्यांणीं श्रीचीं आज्ञावचनें, "महाराजांनीं चिंता न करावी, अफजल मारून जय संपादितलि, खान म्हैसा मोह घालून पुढें उभा करितां त्यास न भितां शस्त्र करून वधून त्याचे शोणिताचा टिळा लावून शिर कापून आपले पुढें ठेवणें, तुझे पाठीवर स्वतां सिद्ध आहें, हें अभय असे," म्हणोन बोलली असें सांगितलें. तें श्रवण करून परम संतोष जहाला. तेचक्षणीं वाकनिसास ज्ञाला करीणा लिहून ठेवणेस सांगोन किल्यास लिहिला.

६१. घाटमेट=घांटामधील मोडी, खोरीं. | ६२. "पानसंबळ" असें अन्यत्र आहे.

तदुत्तर भारी तरतूद कांहीं वसवसा न धरितां केली. हेजीब यांणीं सांगितलेप्रमाणें निर्भय चित्तें रडतोंडीचा घांट उतरून तयारीचे फौजेनिशीं जल्दीनें सिद्ध होऊन महाराजांचे भेटीस खान चालले. समागमें निवडक स्वार पठाण मोंगल रोहिले धनगर मराठे हाटेले बिर्दाईत दोन हजार व पायचे लोक बंदुख बरखंदाज दोन हजार मुस्तेद असलेले विलोकून दत्ताजीपंत यांणीं खानास अर्ज केला जे, "इतके संगीन तयारीनिशीं गेलियानें महाराज भयाभीत होऊन माघारे जातील. सर्वथा भेटी होणार नाहीं. आपण पादशाही वजीर नामांकित धुरीण असतां राजे म्हणजे काय तृणवत्!! त्यांस इतके सामान किमर्थ! ते कराराप्रमाणें दोन माणसांनिशीं येणार. आपणही तसेंच जाऊन भेटून बैसले नंतर पुढें तजवीज करणें ती करावी." ऐसें स्पष्ट बहुता रीति सांगितलेवरि जमाव आणिलेला बाणाचे टप्पेवरि दूर उभा करवून खान पालखींत करी सह पुढें चालिले. एक सैद मोठा शूर व दत्ताजीपंत बरोबर अरेस जाऊन बैसले. आणि खान चित्तांत परम संतप्त होत्साता मदापानें भ्रम पाहोन कैफी होऊन पिशाचवृत्तीनें नानाप्रकारें वल्गना करून बोलि- "शिवाजी राजा म्हणजे काय! शहाजी राजाचे बेटे. वजीर त्यास ाधन संपदा एवढी पादशाहास नाहीं. राजियाची सदर पाहतां अमर- ातुल्य देखकर अक्कलमंद बेहोष हुवा. हमारे पादशाहा कू ऐशी सदर भरजरी कपडे और मोतीलग असमानगिऱ्या भरबिछाईत पाहून, चकित होऊन, परम क्रोधित होऊन, दत्ताजीपंतास बोलावून, शिवा तूं शिदाबीनें भेटीस आणवणें, असें सांगितलें.

ते समयीं पंतानीं महाराजांस खान येऊन पूर्वींच बसले आहेत, त्वरा करितात, यास्तव स्वारी विलंब न करितां यावी म्हणोन हरकारे ताबडतोब महाराजांकडे पाठविले. त्याणीं जाऊन मुजरे करून दत्ताजीपंतानीं सांगितले प्रकारें महाराजांस मजकूर श्रुत केला. महाराजांनीं त्यांचा बहुमान करून वस्त्रें व सोनियाचीं कडीं बक्षीस दिधलीं. आणि ममता दाखवून घरोबियाचे संबंधानें विचारिलें जे, खानाचे समागमें स्वार शिबंदी किती आहे? याजवरून जासूद हरकारे यांणीं विनंति केली जे, "प्रथम अफजलखान गोटांतोन भेटीस निघाले तेसमयीं मोठे कराराचे धारकरी शिपायी पठाण मोंगल व रोहिले उजबेक मराठे व धनगर व रजपूत रांगडे मिळोन दोन हजार स्वार व पायचे लोक बरकंदाज तोमर इटे पट्टे समशेर बंदुखबारदार मिळोन दोन अडीच हजार याप्रमाणें सामान संगिनात घेऊन येत असतां दत्ताजीपंत यांणीं अफजलखानास अर्ज केला जे, इतके फौजेचें कारण नाहीं. भारी फौज पाहिली असतां

राजे सहसा भेटीस येणार नाहींत. आम्ही असा करार केला आहे सडे निशीं उभयतांनीं भेटावें, त्या करारास अंतर पडतो, ही अनुचित गोष्ट, त्याजवरून सारी फौज बाणाचे टप्पेवरि ठेवून एक मोठा धारकरी अंगाजणाचा[६३], सारे शाहींत अस्कारियाचा[६४], मात्र बलकुबलीस समागमें आहे. त्याचे भरंशेवरि बेफिकीर आला आहे." हें ऐकून घेऊन त्यांस आज्ञा केली कीं, "आम्हीं सिद्ध होऊन सत्वरच येतों, यदर्थीं विलंब नाहीं, म्हणोन अफजलखानास व दत्ताजीपंतास इकडील निरोप सांगणें. असें सांगतांच जासूद व हरकारे निघाले, इतकियांत पुन्हा महाराजांस स्मरण झालें जे, दत्ताजीपंत यांस गुप्त निरोप सांगणें राहिला. त्याजवरून जासूद हरकारे यांस परत आणवून सांगितलें जे, सैद बडा बरजोर[६५] याजकरितां भय उत्पन्न होऊन शंका वाटते यास्तव त्यास दूर ठेवणें, त्यांणीं जवळ असणेचें कारण नाहीं, जर त्यास खान जवळ ठेवतील तरि भेटीस येणें होत नाहीं. असें सांगोन केलें, त्यांणीं जलदीनें जाऊन खानाजवळ सांगितलें जे महाराजांस यावयाची त्वरा जाहली आहे परंतु एका गोष्टीची शंका महाराजांस प्राप्त ली आहे याजमुळें अवकाश आहे. हें सविस्तर दत्ताजीपंत यांस सांगो जकडून तपशीलवार हकीगत खानास जाहीर केली, त्याजवरून ख सैद बडा यास दूर ठेविला आणि पुनरपि दुसरा निरोप महाराजांनीं जासूद कारे यांजसमागमें गुप्त सांगोन पाठविला होता तो असा कीं, खानास सदरा दाखवून सातवे सदरेस बैठक केली तेथें नेऊन बसवावें. जास्ती माणसें नसावींत. आम्ही दोन माणसांनिशीं सात तासांचे अमलांत येतों, सैद बंडा सन्निध असों नये, म्हणोन तो दत्ताजीपंतानीं ऐकून घेऊन महाराजांस विनंति सांगोन पाठविली जे, सैद बडा याजला खानास कळवून दूर ठेविला. तदुत्तर अफजलखान यांस सर्व सदरांची हवा दाखवून तदनंतर सातवी सदर खाशी तेथें नेऊन बैठकीवर बसवितों. आतां हें वृत्त कळतांच महाराजांनीं मोठे हिमतीनें धैर्य धरून अणुमात्र असावध न राहतां शिलेपोषें[६६] सरंजामानिशीं महाराजांनीं अफजलखान यांचे भेटीस यावें. म्हणोन गुप्तपणें महाराजांस दत्ताजीपंत यांणीं ममताभाव संज्ञार्थ विनंति चिठ्ठी पाठविली.

तदुत्तर पंत यांणीं खानास अर्ज केला कीं, "महाराज सत्वरच सिद्ध होऊन सहावे तासाचे अमलास सुमुहूर्तें येत आहेत राजे यांसि आपले मुलाकतीचा

---

६३. अंगाजणाचा, अंगेजणीचा=आंगच्या हिमतीचा, हिंमतवाला.

६४. अस्कारियाचा. अस्करा=शौकिक, कीर्त.

६५. बरजोर=जोरदार, शक्तिमान्.

६६. शिलेपोष=कवच-युक्त, सन्नद्ध.

अतिशयेशीं आनंद प्राप्त झाला आहे. खान आम्हांस वडिलांतुल्य आणि पादशाहाचे हुजूर, जागजागा हरगीज आपलें उणें पडों देत नाहींत, इच्छिलें मनोभिष्ट सिद्धीस पाववितील असा निश्चय महाराजांचे चित्तापासून बेकिलाफ. सर्वोपरि आभार खानावर. सर्वांस कारण एक विश्वास खातरजमा करून खानास नजर केला आहे. खानाचे वचनाप्रमाणें वर्तणूक करून हजरत पादशाहाचे हुजूर खान आपली षबाहतेनिशीं सरफराजी करतील." अशा प्रकारें महाराजांकडील सविस्तर सांगितल्यानंतर खान परम समाधानातें पावते जहाले. तदनंतर दत्ताजीपंतांनीं पुन्हा अर्ज केला जे, राजे यांणीं आपला दील आराम व्हावयाकरितां सात सदरा तऱ्हेदार केल्या आहेत त्या आपण नेक नजरेनें अवलोकन कराव्या. असा महाराजांचे चित्तांतील हेतु. त्याजवरून खान खुष होऊन सहा सदरा पहावयास दत्ताजीपंतास समागमें घेऊन तत्क्षणीं उठोन साही सदरांचें कौशल्य कौतुक पाहून परम समाधान पावून उश्वास टाकून स्वमुखें पंतास बोलिला जे, शिवबा बहुत चतुर हिकमतीनें सदरा एकापरीस एक जादा निर्मिल्या आहेत. त्या पाहून मेरा दिल आराम पाया. सर्वांहून सातवी सदर, इंद्रभुवनातुल्य महातेजस्वी प्रभा [illegible]. सूर्य किरणें करून विलोकितां नेत्र [illegible] चलनें पवले. [illegible] नजर ठरेना. ऐशी सदर या [illegible] कलियुगीं. या पुढें पादशाही सदरा तुच्छ अ[illegible]मच. दुसरी समता यावयासि भूमंडळीं नाहीं. ती पाहून खानाची दृष्टि झांकळोन गेली. चाचरी जाऊं लागली. तेव्हां दत्ताजीपंतांनीं खानाचा हात धरून बैटकेवरी नेऊन बसविलें. आधींच कैफदार मद्य सेवून, तन्मुळें देहभाव विसरोन अज्ञानपणें अविचारें दत्ताजीपंताजवळ बोलों लागला, "शिवानें तरवारके जोरसे ज्यादा दौलत कमाई. सब् पादशाही मुलुख खराब करून गड कोट किल्ले जबरदस्तानें घेऊन पादशाहीकी खराबी केली. ऐशी सदरकी व [१७]लैं जाह अलम्पन्हा दिल्लीके पादशाह और बडे बडे हिंदू राजनकू और दख्खनके पादशाह हैदराबाद तानाशाह व बेदर व दौलताबाद व बिजापूरका अल्ली अदलशाह पादशाहकूभी नही. सदरेचे मांडणीची तारीफ अजब! सब् सुनेरी कपडे और मोतनके घोंस जडजडाव पाहून खान दंग जहाला. चित्रविचित्र फंदील ते बहुत, तारिफेचीं झाडें व हंस मयोर शुकपक्षी मैना व बदकें बाजबाहिरी सिंह व्याघ्र नानापरीचीं श्वापदें गेंडे, बहिरी, चित्ते, शाहगोज याप्रमाणें चित्रें पाहिलीं. व संपूर्ण देवसभा पन्नगसभा, गणगंधर्वसभा व दैत्यराक्षससभा व भूतळीं राजयांच्या सभा धर्मादि भोज-विक्रम-शालिवाहनसभा या चित्रेंकरून लिहिल्या. तदनंतर कलि-

१७. बेलेजाह=उच्चपद.

युगीं शाहाजीसुत शिवाजी महाराज यांची सभाही चतुरत्वें लिहिली. तेथें महाराजांचें विशाल स्वरूप परम कौशल्यतेचें लाघव केलें. खानाचें स्वरूप काढून महाराजांची व खानाची हातघाई युद्ध होऊन खानास मारून भूमीवर पाडिला हीं सन्मुख विलोकनास चित्रें रेखिलीं होतीं. त्यांजवरि खानाची दृष्टि पावतांच सरसरून एकाएकीं उठला. हें दत्ताजीपंतांनीं पाहून हातीं धरून बैठकीवर बैसविलें आणि बोलले आपण कोणते कार्यास आलां ! आणि असा विचार केलियानें पुढें कोणता विचार चित्तांत आणिला ? आतां सावध होऊन राजियाचा स्नेह संपादून योजिलें कार्य करणें." ऐसें सांगतांच खान उगेच राहिले.

महाराजांकडे सातवे सदरे अफजलखान येऊन बसल्याचें वर्तमान बातमीदारांकडून पोंचल्यानंतर स्नान करून नित्यकृत्य कर्माचरण संपादून, श्रीकुलदेवतेचें पूजन करून नैवेद्य अर्पून तीर्थप्रसाद सेविला. तदुत्तर श्रीमन्सकल सौभाग्यादि संपन्न मातुश्री जिजाऊ साहेब यांचे मंदिरीं आगमन करून चरणावरि मस्तक ठेवून, अफजलखान भेटीस जाणेचा वृत्तांत विदित करून, मातोश्रीसह सुवर्णताटीं पंचामृत भोज[illegible]न करून, नंतर षो[illegible] [illegible], राजमंदिरीं बसोन, रणकंदनाचीं तीव्र [illegible] [illegible] समान तेजस्वी, ज्यांचा वातस्पर्श होतांच पंचप्राणही प्रयाण करीत आहेत, अशीं प्रत्यक्ष विषधर तक्षकासमान घेतलीं. व तैशींच भरजरी दिव्यवस्त्रें व नवरत्नांकित भूषणें घेतलीं. यदर्थीं श्लोकः

जीरें टोप शिरीं कटीस बरवी पेटी जरी बांधली ।
आंगीं बख्तर घातलें वरि झगा वीचित्रता दाविली ॥
मुक्तांकीत तुरा सलंब कलगी वीराजिली मस्तकीं ।
भूमोल्या व तु ता जडीत खरगे आपूर्व जाणा निकी ॥ १ ॥
कर्णीं कुंडल झळकती किति तरी आमोल्य मुक्ताफळें ।
चंद्राहूनि सतेजताचि अगळी अन्यत्रता नातुळे ॥
कंठीं हेम जडीत [दिव्य] पदकें नाभिप्रभा दाविती ।
शीवाजी नृप भोसला दिनमणी वीराजिला हे क्षिती ॥ २ ॥
भूपें मस्तकिं बादली भरजरी मंदील तो बांधिला ।
तेजें आधिकता त्रिषूपरि असे दैदीप्य वीराजिला ॥
तैशी चादर उंच ते भरजरी आंगावरी घेतली ।
पटका तो कटिं वेष्टिला निजकरें आपूर्वता दाविली ॥ ३ ॥
पायीं घालुनि चोणळा वरि बरा कांचा नृपें बांधिला ।
खानाचा जिव घ्यावया निजबळें शाहजी सुनू चालिला ॥

अनुक्रमणिका

क्रोधें कंपित अंतरीं म्हणतसे त्या अफजला मारितों ।
आलाहे मतिमंद पामर कसा तात्काळ निर्दाळितों ॥ ४ ॥
जाणा वीज दुजी फिरंग तुळजा पैं बीववा हस्तकीं ।
तैसे खेटक वामखें विलसलीं तीं तीव्र पाहा निकीं ॥
स्मश्रू पीळुनियां सकोप हृदयीं अफ्जल्ल वीलोकितां ।
याचा प्राण हरीन याच समयीं नाहीं दुजा रक्षिता ॥ ५ ॥

येणेंप्रमाणें आंगावरि वस्त्रालंकार घालून श्रीजगदंबेचे दर्शनाकरितां देवघरांत इष्ट मंडळीसह जाऊन श्रीचे चरणीं मस्तक ठेवून हात जोडून अनन्यभावें प्रार्थना केली यदर्थी श्लोकः—

श्रीअंबे [सु] कृपा [तुवां] करुनियां निर्दाळिजे अफजला ।
आला हा कपटी तयासि चपळें दावीं प्रभेची लिला ॥
माझा हा अभिमान [आइ] तुजला श्री रेणुके स्वामिणी ।
शीवाजी नृप भोंसल्यास वर दे प्रत्यक्ष चिंतामणी ॥ १ ॥
प्रार्थीतां कर जोडुनी शिवनृपें कौतूक झालें अती ।
दिधलीं मस्तकिचीं प्रसाद सुमनें इच्छीत दासाप्रती ॥
आतांहे भय काय जाण हृदयीं दंडावया पामरा ।
ऐसी हे वदलीस नेमवचनें संतोष राजेश्वरा ॥ २ ॥

येणेप्रमाणें दर्शन होऊन तसेच मातुश्रीकडे जाऊन चरणीं मस्तक ठेविलें. यदर्थी श्लोकः—

जीजाऊ चरणावरी नृपवरें ठेवूनियां मस्तका ।
आज्ञा अर्पणता करींच जननी संपादितूं कौतुका ॥
आला भेटिस आफजल् हिनमती कापटय चित्तीं असे ।
मृत्योनें वरिला म्हणोनि बकरा दाणीस मी देतसें ॥ १ ॥
शिवबा तूं जय पावशील चपळें भीमाहुनी आगळा ।
माझा पूर्ण अशीस जाणचि असे आगाध तूझी लिला ॥
श्री अंबा वरदेंच येवन अरी पायातळीं घालिजे ।
विजयातें वरुनी सनेम गरिमा विस्तीर्णता ती किजे ॥ २ ॥
कुंतीचे सुत भीम अर्जुन जसे तैसाचि तूं भूतळीं ।
बापा आर्य-शिखामणीच असशी तूं भोंसल्याचे कुळीं ॥
वेगें कौतुक दाखवींच समरीं मारूनियां अफजला ।
राज्याची अभिवृद्धि पूर्ण करणें आशीस माझा तुला ॥ ३ ॥
कुंतीचे अजि पंगतीस बसवीं तूं शीवबा रे मुला ।

भीमें कीचक मारुनी भुजबळें कीर्तिध्वजू लाविला ॥
तैसें या समयीं करूनि सकळां कौतूक हें दाविजे ।
अफ्जल्ला वधुनी स्वभाळें टिकला त्या शोणितें लाविजे ॥ ४ ॥
माते आशिस पूर्ण जाणाचि तुझा मी मस्तकीं वंदिला ।
सिंहासन्मुख जंबुका गति नसे हा निश्चयो कल्पिला ॥
अफ्जल्ला वधुनी जयास वरितों अंबाप्रसादें जनीं ।
तूझा पुत्र तरीच जाण जननी दंडीन दुष्टा रणीं ॥ ५ ॥
जीजाऊ वचनें वदेच शिवबा मारी त्वरें अफ्जला ।
यातें जीतहि सोडशील तर रे हे आण माझी तुला ॥
कपटी पामर पातला हिनमती म्हैसा तया लक्षिजे ।
दाणा देउनियां रणीं शिर करीं छेदूनियां आणिजे ॥ ६ ॥

ऐशी आज्ञा जाहली ती मस्तकीं वंदून शिवा महाल्या व संभाजी कावजी चोपदार घेऊन जलदीनें सातवे सदरेजवळ गेले. तों पंतानीं पुढें येऊन हातीं धरून भेटी करवून खानास सात हातांचे अंतरानें बसविलें. महाराज सदरेवर मौन्य. खान बेनवा बुद्धिभ्रंशें क्रोधें नेत्र वटारून कांहीं भय न धरितां मद्यपी गर्वोक्त कठोरशब्दें अविचारपणें बोलों लागला. पदर्थीं श्लोकः–

आज्ञा घेउनियां नृपाळ चपळें आला सभाभूवनीं ।
अफ्जल्ला हृदयींच विव्हळ असे आ ज्ञी क झाला जनीं ॥
जीवित्वाप्रति मूकलाचि दिसतो अन्यत्र नाहीं कदा ।
आयुष्यावधि पूर्णताच भरली उन्माद झाला सदा ॥ १ ॥
अफ्जल चालुनि येतसे निजहिता भेटावयातें नृपा ।
भेढोनी मतिमंद वाजट कसा आज्ञीक मारी फका ॥
आला काळ समीप पूर्ण घटिका पैं पातली येक्षणीं ।
शीवाजी सरजा समर्थ नृपती दंडील यातें रणीं ॥ २ ॥
देखोनी सदरे मनांत जळला हे बादशाला नसे ।
झाला विस्मित अंतरीं मुढमती वीचित्रता हो दिसे ॥
शाहाजी सूत समर्थ येक अवनी घेईल वीजापुरा ।
ऐसा निश्चय अंतरींच गमला त्या दुर्मती पामरा ॥ ३ ॥
क्रोधें कांपतसे थरारुनि वपू आरक्त नेत्रां करीं ।
ऐकोनी नृपवाक्य जाण हृदयीं आनिष्टता वीवरी ॥
मद्यें उन्मत होउनी भुकतसे श्वानापरी तो कसा ।
शीवाजीनृप सागरापरि असे आलक्षिलें वायसा ॥ ४ ॥

[कारण] तो ग्रंथ पाहून आचार्यांस फार समाधान झालें. मग आचार्य स्वामींचा निरोप घेऊन आपले गांवास गेले. असा चमत्कार झाला.

नंतर एके दिवशीं प्रातःकाळीं जयरामस्वामी हातांत खराटा घेऊन समाधी पाशीं सभोंवतालची जागा लोटून काढीत होते तों इतक्यांत बादशाहा यांनीं आपला कारकून व पालखी स्वामींस बोलावण्याकरितां पाठवून दिली. ते वडगांवीं येऊन पोहोंचले आणि स्वामींस नमस्कार करून [त्यांनीं] सांगितलें कीं आपणास बादशाहानें बोलाविलें आहे. मग स्वामींनीं विचारलें कीं, आम्हांस कोणते कारणावद्दल बोलाविलें आहे. तेव्हां त्यांनीं सांगितलें कीं, बादशाहाचा नियम असा आहे कीं, दररोज कोणी भगवद्भक्त याचें दर्शन घेऊन नंतर भोजन करावें. हल्लीं स्वारी चितळी मुक्कामीं राहिली आहे. आपण येऊन दर्शनाचा लाभ द्यावा. मग स्वामी बोलले कीं, आमची बादशाहास कशावरून माहिती झाली. कारकुनानें सांगितलें कीं, चितळी येथें सर्वत्र मंडळीस बादशाहानें विचारलें कीं, येथें कोणी भगवद्भक्त असल्यास दर्शनास घेऊन यावें. गांववाल्यांनीं सांगितलें कीं, येथून चार कोसांवर वडगांव येथें जयरामस्वामी या नांवाचा एक भगवद्भक्त आहे. त्याजवरून आम्ही येथें आपणाकडे आलों तर आपण चलावें. नंतर स्वामी सद्गुरुनाथ कृष्णाप्पास्वामी यांस साष्टांग नमस्कार करून समाधि लोटण्याचा खराटा होता तो पालखींत घालून आपण पालखीची दांडी धरून श्रीकृष्ण श्रीकृष्ण असा उच्चार करीत बादशाहाचे कचेरीस आले. हें वर्तमान बादशाहास कळलें नंतर बादशाहानें आपले अष्टप्रधान बरोबर घेऊन, स्वामींस आडवे जाऊन, नमस्कार करून आपले पाशीं आणून बसविलें आणि त्यांस विचारलें कीं, आपण पालखींत न बसण्याचें कारण काय तें सांगावें. मग स्वामी बोलले कीं, आमचे योग्यतेपरीस आमचे खराटयाची योग्यता फार आहे. कारण कीं, त्याचें शरीर समाधीचे भोंवतीं लोटतांना झिजतें तसें आमचें शरीर झिजत नाहीं. असें सांगतांच बादशाहाचे मनांत याची गुरुभक्ति व हा कसा आहे हें पहावें [असें आलें] म्हणून आपले कोणी सेवक होते त्यांस सांगितलें कीं, रुप्याचे ताटांत मांस घालून वरती शर्करा घालून स्वामींचे पुढें आणून ठेवावें. असें बादशाहानें एकांतीं सांगतां च त्या सेवकानें बादशाहाचे आज्ञेप्रमाणें ताटांत मांस घालून वर शर्करा घालून स्वामींचे पुढें कचेरींत ठेविलें. नंतर बादशाहानें स्वामींस विचारिलें कीं, या ताटामध्यें काय आहे तो जिन्नस आम्हांस सांगावा. असें तीन वेळ विचारिलें. नंतर स्वामींनीं सांगितलें कीं, या ताटांत तुळशी व नानाप्रकारचीं पुष्पें आहेत. असें बोलतांच बादशाहानें ताटावरील सरपोस काढून पाहिलें तों स्वामींचे आज्ञेप्रमाणें फुलें व तुळशी निघाल्या. त्या

पाहून बादशाहास व सर्व लोकांस आश्चर्य वाटलें. नंतर बादशाहानें जयरामस्वामींचे पायांवर मस्तक ठेवून हात जोडून विनंति केली कीं, आमचा हेतु कांहीं शास्त्रांतील अर्थ पहावयाचा आहे तो आपण सांगावा म्हणजे आमचे दिलाची खात्री होईल. आम्हीं पुष्कळ शास्त्री व भगवदभक्त यांस विचारिलें परंतु आमचा संशय जात नाहीं त्यास आपण स्वमुखें सांगावा. नंतर स्वामी बादशाहास एकांतीं नेऊन त्याच्या मनाची खात्री व समाधान करून त्याचा निरोप घेऊन निघाले. त्या वेळेस बादशाहानें स्वामींस कांहीं गुरूचे समाधीचे उत्साहास गांवें दिलीं त्याजबद्दलचीं सनदापत्रें करून आपले स्वदस्तुरचीं चिन्हें करून स्वामींचे पुढें ठेवून साष्टांग नमस्कार घालून सांगितलें कीं, आपण हें घेऊन जावें. मग स्वामी कांहीं एक न घेतां बादशाहाचा निरोप घेऊन वडगांवास आले आणि श्रीगुरूचे सेवेस लागले.

आषाढी कार्तिकीची वारी प्रतिवर्षी करून श्रीकृष्णाप्पास्वामींचे समाधीपुढें बसून श्रीभागवतांतील दशम स्कंध याजवर प्राकृत टीका ओंव्यापर करून पूर्वार्ध व उत्तरार्ध या नांवाचा जयरामस्वामींनीं ग्रंथ केला आहे आणि सीतास्वयंवर या नांवाचा ग्रंथ व अपरोक्ष अनुभव असे ग्रंथ केले. पदें व अभंग ही केले आहेत. कृष्णजन्मकाळाचें चरित्र व गोपाळकाला श्रीहरीनें लोकांत चरित्र केलें आहे तसें स्वामींनीं करून कितीएक लोकांचा उद्धार केला. असो. कृष्णाप्पास्वामींची समाधि झाल्यापासून ४९ वर्षें पर्यंत जयरामस्वामींनीं कृष्णकीर्तन व तीर्थयात्रा करून काळ घालविला. नंतर शके १५९४ भाद्रपद वद्य ११ चे दिवशीं प्रातःकाळीं स्नान करून नित्य नेमाप्रमाणें गुरूच्या समाधीची पूजा करून कृष्णाप्पा स्वामींचे समाधीपुढें आसन घालून पूर्वमुख करून बसले आणि आपली शिष्य मंडळी जवळ बोलावून जयरामस्वामी यांनीं मनांत स्मरण केलें कीं, आज श्रीरामदासस्वामी, रंगनाथस्वामी, आनंदमूर्तिस्वामी, व केशवस्वामी हे जवळ असावे. असें स्मरण करण्याबरोबर चारी मंडळी आपापले गांवाहून आली आणि श्रीजयरामस्वामी आपले आसनावर अष्टांग योग धारण करून नेत्र झांकून कोणाकडे न पाहतां बसले आहेत असें रंगनाथस्वामी व रामदासस्वामी स्वामींस हाक मारून म्हणूं लागले कीं, आमचें स्मरण करण्याचें कारण काय. आपले प्रकृतीस उपाधि दिसते. मी आपणापाशीं बोलतों मी कोण आहें तें सांगावें. मग जयरामस्वामी नेत्र उघडून रंगनाथस्वामींकडे पाहून म्हणूं लागले कीं, माझी अवस्था विचारशील तर मी कृष्णनामाचें कीर्तन व कृष्णगुरूच्या चरणाचें चिंतन करीत स्वस्थ बसलों आहें. देहाचे प्रकृतीची भावना विचारशील तर

देहास सहस्र विंचवांच्या वेदना आहेत. देहप्रकृतीस काय आहे म्हणून विचारशील तर माझे हातास राजफोड झाला आहे. ह्या योगानें देहप्रकृतीचा विचार असा आहे व मी कोण म्हणशील तर त्याचा विचार मी फार करितों परंतु मी कोण? तूं कोण? हें मला कांहीं च समजत नाहीं. कां कळत नाहीं असें म्हणशील तर दृश्य वस्तु होती ती द्रष्टा झाली त्याजमुळें दृश्य द्रष्टा निरखी कवणा ? असें श्रीजयरामस्वामी रंगनाथस्वामींस उत्तर करून [स्वस्थ]बसले. मग रंगनाथस्वामी म्हणूं लागले कीं, एवढी योग्यता कशानें आली ! जयरामस्वामी बोलले कीं, सद्गुरुदाता दयाळू झाला. श्रीकृष्ण कृपाळू झाला. असें बोलून रंगनाथस्वामी यांचे बोलण्याची समजूत घालून [स्वस्थ]बसले. नंतर जयरास्वामींनीं सर्वांकडे पाहून म्हटलें कीं, माझ्या गोपाळास हाक मारून आणावें. नंतर स्वामी यांस स्वामींपाशीं घेऊन आले. तों श्रीजयरामस्वामी नेत्र झांकून आहेत. जयरास्वामी समाविस्थ होणार हा मजकूर गोपाळस्वामींस माहीहता. त्याचें कारण काय असें म्हणाल तर गोपाळस्वामी यांनीं श्रीजस्वामी यांचे घोड्याची सेवा करून सदा सर्वकाळ असावें. नंतर जयरामस्वामी यांस रंगनाथस्वामींनीं सांगितलें कीं, आपले आज्ञेप्रमाणें गोपाळस्वामी आपणापुढें येऊन उभे राहिले आहेत. स्वामींच्या समाधीचा समय आतां च आहे. असें गोपाळस्वामी यांस सांगतांच गोपाळस्वामी यांनीं मोठ्यानें हंबरडा फोडिला आणि रडूं लागले. नंतर जयरामस्वामी यांनीं गोपाळस्वामी यांस विचारिलें कीं, तुजला असें दुःख काय प्राप्त झालें तें सांगावें. गोपाळस्वामी बोलले कीं, आपल्या घोड्यावर कोणीं बसावें व म्यां स्वामी म्हणून, कोणास हाक मारावी. असें बोलून स्वामींचें चरित्र मनांत आणून फार फार विलाप केला. नंतर जयरामस्वामी यांनीं गोपाळस्वामी यांस आपलेपाशीं बोलावून आपले हातांतील माळ गोपाळस्वामी यांचे गळ्यांत घातली आणि बोलले कीं, आजपर्यंत आमच्या घोड्यावर जयरामकृष्ण बसत होता आतां येथून गोपाळजयराम बसेल. असें सांगून सर्वत्र मंडळी लहानथोर यांस सांगितलें कीं आमच्या श्रीसद्गुरुनाथ कृष्णाप्पास्वामी यांचे पुण्यतिथीस सर्वत्रांनीं येत असावें. नंतर आपण श्रीकृष्णनामाचा उच्चार दीर्घ स्वरें करून जयरामस्वामी हे रंगनाथस्वामी, आनंदमूर्तिस्वामी, केशवस्वामी, व जयरामस्वामींचे गुरुबंधु गुरुस्वामी, अशी मंडळी पाहत असतां श्रीजयरामस्वामी श्रीसदगुरूचे स्वरूपीं मिळून गेले. नंतर रंगनाथस्वामी यांनीं जवळ येऊन पाहिलें आणि सर्वत्रांस सांगितलें कीं, जयराम असा जो भाव तो लोपला. असें सांगून गोपाळस्वामी यांचें सर्वत्रांनीं शांतवन करून श्रीकृष्णाप्पास्वामी यांचे समाधीपुढें जयरामस्वामींची समाधि

बांधून एक वर्षपर्यंत कीर्तनसमारंभ केला. याप्रमाणे जयरामस्वामींचें चरित्र संपूर्ण समाप्त झालें. हें चारित्र कोणी वाचतील अगर ऐकतील त्याचे मनोरथ श्रीजयरामस्वामी पूर्ण करितील.

श्रीगोपाळस्वामी शके १५९४--१६१२.

नंतर असा समारंभ एक वर्षपर्यंत करून सर्वत्र मंडळीस जयरामस्वामींचे पुण्यतिथीस बोलावून उत्साह सांग करून गोपाळस्वामी समाधीची सेवा करीत होते. पूर्वीं गोपाळस्वामी आपले तीर्थरूप यांस देवाज्ञा झाली असतां एक दोन वेळा काशीयात्रेस गेले होते. परंतु त्यांनीं गयावर्जन करून पिंड कांहीं दिला नाहीं. पिंड न द्यावयास कारण असें कीं गोपाळस्वामी जयरामस्वामी यांस आपले वडील व गुरु असें म्हणत होते. कोणीं विचारिलें तर माझा व वडगांवांत आहे असें सांगत असावें. नंतर गोपाळस्वामी काशीस ऊन जयरामस्वामींचें दशांत कर्म करून विष्णुपदावर गयावर्जन व धर्म क आपले गांवास आले असतां सद्गुरुनाथ जयरामस्वामी खेरीजकरून कोणास- ही नमस्कार त्यांनीं केला नाहीं आणि स्वामी हीं अक्षरें कोणास म्हटलीं नाहींत. अशी निष्ठा जयरामस्वामी यांचे ठायीं असून स्वामींचीं सेवा करीत होते.

एक वेळ स्वामींचे उत्साहास सर्वत्र मंडळी येऊन उत्साह सांग करून [सर्वांनीं] बेत केला कीं, श्रीशांतेश्वरस्वामी यांचे समाधीचे दर्शनास जावें. असें म्हणून श्रीरामदासस्वामी व श्रीरंगनाथस्वामी श्रीगोपाळस्वामी सुद्धां श्रीशांतेश्वरस्वामींचे दर्शनास गेले आणि सर्वत्रांनीं त्यांस नमस्कार केला. परंतु गोपाळस्वामी यांनीं केला नाहीं. नंतर रामदासस्वामी गोपाळस्वामींस म्हणूं लागले कीं, आम्हीं सर्वत्र आजपर्यंत ऐकत होतों कीं, गोपाळस्वामी जयरामस्वामींखेरीजकरून कोणास ही नमस्कार करीत नाहींत. तें आज प्रत्यक्ष आम्हीं पाहिलें. श्रीशांतेश्वरस्वामींच्या समाधीवर ब्रह्मादिक येऊन लोळतात त्या समाधीस तूं नमस्कार केला नाहींस याचें कारण काय तें आम्हांस सांगावें. असें गोपाळस्वामींस बोलतांच गोपाळस्वामी यांनीं उत्तर केलें कीं, ज्या देवास नमस्कार करीन त्याचा फडशा होईल. एक सद्गुरुनाथ जयरामखेरीज माझा नमस्कार कोणास सहन होणार नाहीं याचा अनुभव तुम्हांस दाखवितों. असें म्हणून श्रीशंभुमहादेव यांचें दर्शन घेऊन परत जातांना एक मोठा हत्तीच्या आंगासारखा धोंडा होता त्यापुढें जाऊन सर्वत्र मंडळी पहात असतां त्या धोंड्यास नमस्कार केला. तों त्याचे तुकडे रेवेसारखे होऊन त्या जागयावर कांहीं राहिलें नाहीं असें सर्वांनीं पाहून गोपाळस्वामी यांस म्हणूं लागले कीं, तूं आजपासून देवास किंवा कोणासही

नमस्कार करूं नकोस. आम्हीं पुष्कळ गुरुउपासक पाहिले परंतु तुझ्यासारखा गुरुउपासक पाहिला नाहीं. अशी त्यांचे मनाची खात्री झाली.

नंतर तेथून निघून वडगांवास आले आणि एका ब्राह्मणाचे घरीं जाऊन उतरले. त्या ब्राह्मणाचें आडनांव पारखे व त्याचें नांव विठोबा. ते आपले घरीं गुरुकृपा व्हावी म्हणून निरशनवृत्ति घेऊन श्रीकृष्णनामा जप करीत होते आणि मुरलीधराची पूजा यथासांग करून त्याची दररोज प्रार्थना करीत होते कीं, मजवर गुरुकृपा होऊन मजला माझ्या स्वरूपस्थितीचें ज्ञान देववावें. हें जर तुम्हीं न द्याल तर पायांवर देह टाकीन. याप्रमाणें ते दिवशीं रात्रीं देवाची प्रार्थना करून निद्रित झाले. तों स्वप्नामध्यें रात्रीचे ठायीं श्रीकृष्णाची मूर्ति येऊन तिनें सांगितलें कीं, तुझा गुरु तुझे घरीं उतरला आहे त्याचा उपदेश घेऊन त्याची सेवा कर म्हणजे तुझे मनोरथ पूर्ण होतील. असें सांगून श्रीहरि अंतर्धान पावले. मग विठोबा जागृत होऊन मनांत म्हणूं लागले कीं, तुझा गुरु तुझे घरास आला आहे असें सांगितलें आणि येथें तर ६ असामी आहेत. यांतील म्या कोणता गुरु करावा असें म्हणून श्रीकृष्णनामाचें भजन करून निद्रित झाले. तों श्रीहरि त्याचे हातास धरून जी मंडळी निद्रित झाली होती त्यांत गोपाळस्वामी निद्रित झाले होते त्यांचे हातांत हात घालून आपण गुप्त झाले. नंतर विठोबा जागृत झाले. तों गोपाळस्वामींचे हातांत हात आहे असें पाहून त्यांचे जवळ बसले. नंतर गोपाळस्वामीही जागृत झाले. हें पाहून त्यांचे पायांवर मस्तक ठेविलें आणि म्हणूं लागले कीं, मजला रात्रीं दृष्टांत झाला त्यांत प्रत्यक्ष श्रीहरि येऊन माझे हातास धरून तुमच्या हातांत हात घातला आणि मजला सांगितलें कीं, तुझा गुरु हाच आहे तो तुझी इच्छा सर्व पूर्ण करील. असें म्हणून आपण गुप्त झाले त्यास माझा कांहीं अधिकार न पहातां मजवर कृपा करावी असें म्हणून चरणांवर गडबडां लोळूं लागले. मग गोपाळस्वामी यांनीं मनांत सर्व विचार आणून त्यास एकांतस्थानीं नेऊन उपदेश करून त्यांची चित्तवृत्ति स्वस्थ ठिकाणीं नेऊन गुरुकृपेचें सामर्थ्य त्यांस दाखविलें. नंतर तेथें कांहीं एक दिवस राहून आपले वडगांवास विठ्ठलस्वामी यांस बरोबर घेऊन येते झाले. नंतर चार मंडळी बरोबर होती ते गोपाळस्वामी यांचा निरोप घेऊन आपले गांवास गेले.

असे गोपाळस्वामी समाधीची सेवा करून वडगांवीं राहिले होते तों एके दिवशीं भूषणगड येथें राहणारा चैत्रजी म्हणून एक मराठा होता त्याच्यापाशीं २०० लोक होते. तो कोणे एके दिवशीं वडगांवावरून जाऊं लागला आणि स्वामींच्या समाधीपाशीं येऊन म्हणूं लागला कीं, या नवीन समाधि माझे हुकुमा-

खेरीज या जाग्यांत कोणी केल्या आहेत ? असें गांवांतील पाटील यास बोलावून आणून त्यानें विचारिलें. पाटील यांनीं सांगितलें कीं, गोपाळस्वामी हे मठ बांधून राहिले आहेत त्यांचे गुरूच्या समाधि आहेत. नंतर गोपाळस्वामी यांजपाशीं आला. तों ते स्नानसंध्या करून ध्यानस्थ बसले आहेत. असें पाहून चैत्रजी मोठा दुष्ट होता तो म्हणूं लागला कीं, काय हा ब्राह्मण माजला आहे. आम्ही आलों असतां आम्हांस या असें ही म्हणेना. बरें असो काय चिंता आहे ! आजपासून सातवे दिवशीं समाधि उलगडून टाकितों. येथें चिरा एक ही राहूं देणार नाहीं. तर मी चैत्रजी होईन असें म्हणून आपले गांवास गेला. नंतर गोपाळस्वामींचे ध्यान विसर्जन झाल्यावर शिष्य मंडळी यांनीं चैत्रजीचा मजकूर गोपाळस्वामी यांस सांगितला. मंडळीस फार भय प्राप्त झालें. मग गोपाळस्वामी म्हणाले कीं, तुम्हांस त्याचें भय फार वाटतें तर तो चैत्रजी आजपासून सातवे दिवशीं मृत्यु पावेल. अशीं स्वामींच्या मुखांतील अक्षरें निघालीं. निघावयाचीं नाहींत परंतु आपले गुरु जयरामस्वामी यांचे समाधीची छळणा केली याजमुळें अशीं अक्षरें निघालीं. नंतर सातवे दिवशीं वडगांवास लोकांनीं येऊन बातमी सांगितली कीं, चैत्रजी ज्वर येऊन मृत्यु पावला. असा चमत्कार झाला. असे गोपाळस्वामी यांनीं स्वामींचे समाधीची सेवा करीत कांहीं दिवस घालविले.

नंतर एके दिवशी विठ्ठलस्वामी यांस सांगितलें कीं, तुम्ही वडगांवीं स्वामींची सेवा करून स्वस्थ रहावें आम्हास स्वामींचे आज्ञेप्रमाणें महायात्रेस जाण्याचें आहे असें म्हणून गोपाळस्वामी श्रीजयरामस्वामी यांचे समाधीचा निरोप घेऊन तीर्थे करीत करीत काशीस गेले. तेथें त्रिस्थळी यात्रेचा विधि सारून अनंतदेव यांच्या मठांत राहते झाले. एक वर्षपर्यंत राहिले. तों कांहीं एक दिवसांनीं नवज्वराची भावना झाली आणि त्या ज्वरास पांच दिवस झाले. नंतर गोपाळस्वामी अनंतदेव यांस हाक मारून म्हणूं लागले कीं, हे देवा माझे स्वामीचे समाधीचा अंतर पडला हें मजला दुःख फार झालें. तर आतां माझ्या दृष्टीस समाधि पडेल असा योग करावा या पेक्षां आपणास दुसरें कांहीं मागणें नाहीं. असें म्हणून अनंतदेव यांच्या पायांवर मस्तक ठेविलें. नंतर अनंतदेव गोपाळस्वामींस म्हणूं लागले कीं, या क्षेत्रांत मरण पावण्यासाठीं अमरेंद्र इच्छा करितो तर अशा क्षेत्रांत मरण तुम्हांस येतें हें फार चांगलें असें असून तुम्ही मोठ्यांचे शिष्य म्हणवितां आणि येथून निघून जातों असें म्हणतां. तुम्हांस कांहीं एक ज्ञान नाहीं असें मला वाटतें. असें बोलून अनंतदेव स्वस्थ राहिले. नंतर गोपाळस्वामी त्यांस म्हणूं लागले कीं, माझ्या स्वामींचे समाधीवरून अशीं काशीक्षेत्रें कोट्यावधि ओंवाळून टाकिलीं. तरी समाधीच्या दर्शनाची सर

त्यांस यावयाची नाहीं. असें आपल्या गुरूच्या समाधीचें सामर्थ्य आहे. तर आम्हांस कृपा करून वडगांवास पाठवून द्यावें. असें बोलतां च क्षणभर अनंतदेव मनांत विचार करून म्हणूं लागले कीं, या शिष्याची गुरुभक्ति फार. असा गुरुभक्त आम्हांस कोठें आढळून आला नाहीं. तर याचा नवज्वर काढून याजला स्वामींचे दर्शनास पाठवून द्यावें. असें म्हणून आपला हात उचलून गोपाळस्वामींच्या आंगावरून फिरवून नवज्वरास सांगितलें कीं गोपाळस्वामी वडगांवास जात तों पर्यंत त्याजला उपद्रव करूं नये. अशी ताकीद ज्वरास केली. नंतर गोपाळस्वामी यांचा ज्वर नाहींसा झाला आणि त्यांच्या शरीरास नीट वाटलें. नंतर कांहीं एक दिवसांनीं गोपाळस्वामी वडगांवास आले आणि स्वामींचे समाधीचें दर्शन त्यांनीं घेतलें. त्या पासून जें सुख झालें तें सांगतां पुरवत नाहीं. नंतर भाद्रपदमासीं श्रीजयरामस्वामी यांची पुण्यतीथ आली. ती करून नवज्वराची बाकी काशीक्षेत्रांत राहिली होती ती [फेडण्याकरितां] नवज्वरास हाक मारिली आणि सांगितलें कीं, आपली बाकी राहिली आहे ती घ्यावी. आम्ही आतां सद्गुरुनाथ जयरामस्वामी यांच्या स्वरूपांत मिळून जाणार. असें नवज्वरास सांगतां च गोपाळस्वामीच्या शरीरांत त्यानें प्रवेश केला आणि आपले दिवस कमी होते ते सर्व भरून घेतले. नंतर शके १६१२ आश्विन वद्य १ ते दिवशीं प्रातःकाळीं उठून आपला शिष्य विठ्ठलस्वामी यांच्यासह देवालयांत येऊन श्रीकृष्णाप्पास्वामी यांच्या समाधीचें दर्शन घेऊन नंतर आपल्या मठास आले आणि पूर्वाभिमुख आसन घालून त्या आसनावर आपण बसले आणि विठ्ठलस्वामी यांस हाक मारून सांगितलें कीं, आम्ही सद्गुरुनाथ यांचे स्वरूपीं मिळून जाणार. असें सांगून आपली जपाची माळ होती ती सर्व मंडळी पहात असतांना विठ्ठल स्वामींच्या गळ्यांत घालून त्यांस सांगितलें कीं जयरामस्वामींच्या व कृष्णाप्पास्वामींच्या समाधींची सेवा करून स्वस्थ रहावें. असें सांगून आपण श्रीकृष्ण जयराम असें म्हणत म्हणत सर्व मंडळी पहात असतां प्राणायाम करून आत्मा ब्रह्मांडास नेला तेव्हां मस्तक फोडून ज्योती बाहेर निघाली आणि विजेसारखा लोळ सर्वांचे दृष्टीस पडून स्वामींच्या देवालयामध्यें श्रीकृष्णाप्पास्वामींस उजवें घालून व जयरामस्वामींस उजवें घालून स्वामींच्या समाधींत मोठा आगीच्या लोळासारखा तेजस्वी लोळ येऊन गुप्त झाला. हें कशावरून तर सांगतों. ते दिवशीं कोणी ब्राह्मणमंडळी वाटसरू येऊन देवालयांत उतरली होती. ते दृष्टीनें तो लोळ पाहून आपआपल्यांत बोलूं लागले कीं, ही वीज म्हणावी तर आभाळ पर्जन्य ही नाहीं. असें असून हें काय! देवकृत्यावाणी हें कृत्य दिसतें. असें एकमेकांत बोलतात तों गांवांतील कोणी ग्रामस्थ लोक देवाचे दर्शनास आले

होते त्यांनीं त्या ब्राह्मणांस सांगितलें कीं. आमचे गांवांत मोठे सत्पुरुष गोपाळस्वामी या नांवाचे होते ते आज समाधिस्थ झाले. त्यांच्या मस्तकांतून मोठें तेज निघालें. असें ग्रामस्थ ब्राह्मण मंडळी यांनीं सांगतां च वाटसरू ब्राह्मणमंडळी देवालयांत राहिली होती त्यांनीं निश्चय केला कीं, जो सत्पुरुष समाधिस्थ झाला तो मोठा गुरुभक्त होता म्हणून गुरूच्या समाधींत जाऊन गुरूशीं मिळून गेला. तर आतां मठांत जाऊन त्याचें दर्शन घ्यावें. असें म्हणून मठांत आले आणि सर्वत्र मंडळी यांस देवालयामध्यें मजकूर झाला तो सांगितला. नंतर सर्वत्र तो ऐकून बोलूं लागले कीं, गोपाळस्वामी हे आपले गुरूचे स्वरूपीं मिळून गेले. असो.

गोपाळस्वामी यांचे शिष्य विठ्ठलस्वामी समाधीचा समारंभ करून एक संवत्सरपर्यंत कीर्तनसमारंभ करिते झाले. गोपाळस्वामी यांचे समाधीचे वेळेस सर्वत्र देव भगवद्भक्त समारंभ पहावयास आले होते. गोपाळस्वामींची समाधि कोणती म्हणाल तरी जयरामस्वामींच्या समाधीपुढें आहे ती. हें गोपाळस्वामीचें चरित्र कोणी भगवद्भक्त श्रवण करतील त्यांचे मनोरथ पूर्ण होतील.

विठ्ठलस्वामी शके १६१२–१६४१.

गोपाळस्वामींचे शिष्य विठ्ठलस्वामी गोपाळस्वामी यांची समाधि झाल्यावर समाधीची सेवा करीत असून गुरूनें सांगितलें त्याप्रमाणें चालत असतांना मुनीश्वरस्वामी, जयरामस्वामींचे गुरुबंधु गुरुस्वामी खटावीं राहत होते त्यांपाशीं कांहीं एक दिवस होते ते, गोपाळस्वामींची समाधि झाल्यावर वडगांवीं येऊन विठ्ठलस्वामी यांजपाशीं राहिले आणि स्वामींची सेवा करूं लागले. गोपाळस्वामी यांचा उत्साह पांच चार दिवस राहिला आहे तों विठ्ठलस्वामी हे एके वर्षीं मुनीश्वरस्वामींस म्हणूं लागले कीं, उत्साह जवळ आला असून कांहीं तर्तूद नाहीं. वरकड जिनसांचा बंदोबस्त कसा तरी होईल, परंतु उत्साहास दहा बारा मण गहूं लागतात त्यांची तोड कांहीं निघत नाहीं तर तुम्हीं याची तर्तूद करून ठेवावी. असें मुनीश्वरस्वामी यांस सांगून आपण ध्यानस्थ बसले. नंतर मुनीश्वरस्वामी यांनीं कोठें कोठें शोध केला. परंतु महागाईमुळें गहूं मिळेनात. नंतर मुनीश्वरस्वामी यांनीं उत्साहाची नड आहे असें जाणून गड्यांस सांगितलें कीं, जयरामस्वामी यांचे वेळेचें गव्हांचें पेंव मठांत आहे तें उघडून गहूं दहा-बारा मण आणावे. गडी बोलले कीं, आम्हांस पेंवाचा मजकूर कांहीं माहीत नाहीं व आज पांचपन्नास वर्षें चाकरीस आहों परंतु कधीं कोणी पेंवाची गोष्ट बोलले नाहींत ! असें बोलतांच मुनीश्वरस्वामींनीं श्रीजयरामस्वामींचे समाधीचें तीर्थ आपले हातांत घेऊन भूमीवर टाकून गड्यांस सांगितलें कीं,

जवळी येतां सुसर पाहुनी, मागें परते भ्याला ॥ २९ ॥
स्नान करोनि तीरें पातले, धरिती कौपीनाला ॥
भस्म लावुनी कंठिं घालिती, रुद्राक्षांच्या माळा ॥ ३० ॥
मध्यान्हीं सुस्नात सर्व ही, पवित्रपाणी झाले ॥
ब्रह्मकर्म मुनि समाप्त करुनी, कांहीं परत निघाले ॥ ३१ ॥

दिंडी.

ऊर्ध्वदृष्टी कित्येक उभे नीरीं । मुनी बसले अनेक रम्य तीरीं ॥
कंकपक्षी देखोनि मुनीध्याना । तसे होती घालोनि पोंठि माना ॥ ३२ ॥
जिचे तोयीं मत्स्यादि जंतु राहे । शीत मंजुळ सूगंध वायु वाहे ॥
गमे स्पर्शे निष्पाप करी काया । वदा ईचें माहात्म्य मुनीराया ॥ ३३ ॥

वृत्त वसंततिलका.

ऐकोनि रामवचना मुनिगाधिजाला । आनंद होय पथिंचा श्रम ही निमाला ॥
रामा म्हणे मज तुवां अजि धन्य केलें । प्रश्नें सख्या सकल कल्मष दूर गेलें ॥३४
जीच्या तरंगपवनें पशु ही तरावे । स्नानें तसें सकल पातक संहरावें ॥
जीतें मुनींद्र सुर किन्नर सिद्ध गाती । ही राघवा हरिपदी सुरसिंधु गा ती ॥३५॥
ईचा अगाध महिमा विधि शेष भानू । वर्णूं न ते शकति मी वद काय वानूं ॥
विस्तार मंदमतिच्या वदनें कशाचा । होतो परंतु कथितो तुज अल्प साचा ॥३६॥
देई सुखासि इह लोक परत्र लोकीं । उंचा पदार्थ दुसरा न जगीं विलोकीं ॥
गंगेविणें म्हणउनी जगदीश्वरानें । ही मस्तकीं धरियली गिरिजावरानें ॥ ३७ ॥
सर्पा खगेंद्र धरुनी वदनीं वरोनी । जातां नदींत पडला अहि तो मरोनी ॥
तात्काळ होउनि चतुर्भुज त्या च पक्षी । राजावरी चढुनि विष्णुपदास लक्षी ॥३८॥

वृत्त शार्दूलविक्रीडित.

गंगा हीं हरिपादपंकजभवा स्वर्गावरी राहिली ।
तेथें स्वर्गनदी म्हणोनि पहिले नांवाप्रती पावली ॥
तेथोनी मग शंकरें निजजटाजूटांतरीं वाहिली ।
आली भूमिवरी हरी अघ जरी पाप्यांनि ही गाहिली ॥ ३९ ॥
रामा पुण्यहरीपदांबुलहरीबिंदू शरीरा जरी ।
स्पर्शे तत्क्षणिं जो असेल पदरीं तत्पापवृंदा हरी ॥
घेतां नांव जिचें अनंत जनुचें जें पाप देहीं असे ।
गंगा त्या सकलासि घालवितसे ती भूवरी ही वसे ॥ ४० ॥

वृत्त इंद्रवज्रा.

भागीरथी जान्हवि स्वर्गसिंधु । तारावया ही च जगास बंधु ॥

स्नानानिमित्तें निघतां पदांतीं । बा अश्वमेधक्रतुपुण्य देती ॥ ४१ ॥

वृत्त कामदा.

ऐकुनी पुन्हा राम बोलिला । कां शिवें शिरीं घेतलें इला ॥
विष्णुपाउलापासुनी अली । ही मुने कशी सांग भूतळीं ॥ ४२ ॥

वृत्त उपजाति.

भागीरथी कां इजला म्हणावें । कशी वदा जान्हवि नांव पावे ॥
आश्चर्य मातें बहु होत आहे । दीनार्थ जी भूवरि माय वाहे ॥ ४३ ॥
मुनी म्हणे आयिक रामराया । जो लागला मृत्युकरा मराया ॥
सकृत जरी घे नर नाम वाचे । तात्काळ नाशी भय तें भवाचें ॥४४॥

वृत्त शार्दूलविक्रीडित.

साकेताधिपनंदना हरिपदी गंगा जगन्माउली,
ऐकें सांगतसे सख्या तुज कशी स्वर्गीप्रती पावली ॥
जीच्या सानुज आयिकोनि सकला हो सच्चरित्रा सुखी,
नित्य श्रीकर सर्वदा हि तुझिया तन्नाम राहो मुखीं ॥ ४५ ॥
प्रल्हादात्मज जो विरोचन तया सत्पुत्र झाला बळी,
नामें सर्व सुरांसि जिंकुनि करी राज्य त्रिलोकीं बळी ॥
तन्नासें स्तविला रमेश अमरीं जो भक्तचिंतामणी,
घे तो कश्यपगेहिं जन्म अदितीपोटीं जगाचा धणी ॥ ४६ ॥

वृत्त यूथिका.

साक्षि जो सकलहृत्कमळीं वसे । अक्षिलागिं सुत होउनि तो दिसे ॥
ब्रह्मदेव सुर घेउनि ये तदा । कश्यपादि अवघे नमिती पदा ॥ ४७ ॥

आर्या.

ऱ्हस्वाकृति धरि म्हणुनी, वामन हें नांव ठेविलें बाळा ॥
उपनयनयोग्य झाला, ते चि क्षणिं देव शिक्षि जो काळा ॥ ४८ ॥

वृत्त स्वागता.

कश्यपादि मुनिवृंद तसाची । देववृंद करि आयति साची ॥
ब्रह्मदेव सकलेच्छित दे त्या । सावधान सुमुहूर्त वदे त्या ॥ ४९ ॥

वृत्त शार्दूलविक्रीडित.

गायत्री रवि दे कमंडलु विधी द्यौ च्छत्र दंडा शशी,
कौपीना अदिती कुशा मुनिपती कृष्णाजिना भू तशी ॥
सूत्रा गीष्पति माळ ब्रह्मयुवती पात्रा धनांचा पती,
शोभे वामन संस्कृती रुकनि त्या भिक्षेस देई सती ॥ ५० ॥

वृत्त उपजाति.

ऐके तदा वामन यज्ञ चाले । बळीघरीं ब्राह्मण ही निघाले ॥
निघे स्वयें आवधि देवमाया । सुरेंद्र यातें निजराज्य द्याया ॥ ५१ ॥
यज्ञांगणीं ये बटु ब्रह्मचारी । मुखें वदे वेद समग्र चारी ॥
पाहोनि उत्थान समग्र घेती । तेजें तया आसन उंच देती ॥ ५२ ॥
बळी तया पाहुनि देवराया । प्रेमें नमी होउनि नम्र पायां ॥
म्हणे मला धन्य तुं आजि केलें । त्वद्दर्शनें कल्मष सर्व गेलें ॥ ५३ ॥
सिंहासनीं बैसवि वामनाला । संतोष झाला बळिच्या मनाला ॥
ब्रह्मादिकीं यद्यश शुद्ध गावें । पूजी तया दैत्यपती स्वभावें ॥ ५४ ॥

वृत्त कामदा.

मग जें तुला पाहिजे असे । राय घे म्हणे सर्व देतसें ॥
ऐकुनी तया बोलिला हरी । सांग कोण त्वत्तुल्य भूवरी ॥ ५५ ॥
राजांचिये नांव राखिलें । एक मागतों पाहिजे दिलें ॥
मत्पदें धरा तूं त्रिपाद दे । ऐकुनी बळी बोलिला मदें ॥ ५६ ॥
गांव आथवा राज्य माग कीं । काय पाहिजे सांग आणखी ॥
देव बोलिला ईतुकें पुरे । लोभ केलिया काय ही नुरे ॥ ५७ ॥

वृत्त पृथ्वी.

तदाग्रह विलोकुनी बळि तया त्रिलोकीश दे,
त्रिपाद पृथिवी तदा गुरु कवींद्र त्यातें वदे ॥
न हा द्विज बटू हरी कपटि वंचुनी बा तुला,
जगत्रय हि इच्छितो सकळ द्यावया शत्रुला ॥ ५८ ॥
नको म्हणत आसतां गुरु धरा तयाला दिली,
विरोचनसुतें तदा वचनसत्यता राखिली ॥
तदैव जगदीश्वरें निजविराटरूपच्छलें,
अनंत हि पदद्वयें जग समग्र ही व्यापिलें ॥ ५९ ॥
म्हणे तृतिय पाउला स्थळ कुठे वदें बा तदा,
करी शिर पुढें बळी हरि तयावरी दे पदा ॥
अमान्य गुरुवाक्य जो करि तयासि आधःस्थळीं,
करोनि हरिनें सुराधिपतिला त्रिलोकी दिली ॥ ६० ॥

वृत्त स्रग्धरा.

गेला जो ऊर्ध्वपाद त्रिभुवनगुरुचा तन्नखें रंध्र झालें,
ब्रह्मांडाच्छादनाला तदुपरि जळ जें शुद्ध तें आंत आलें ॥

पादस्पर्शें प्रभूच्या सकलजगदघध्वंसकर्तृत्व त्यातें,
ये स्वर्गी ब्रह्मदेवाद्यमरनुत पडे घोर तीर्थौघ पातें ॥ ६१ ॥

आर्या.

विष्णुपदस्पर्शानें, विष्णुपदीनांव पावली राया ॥
तेथुनि स्वर्गीं राहे, गंगानामें सुरांसि ताराया ॥ ६२ ॥
देवमुनि स्तविति जिला, गाती गंधर्व सर्वदा राया ॥
सुरसिंधू ती भूवरि, आली कलुषौघ सर्व ताराया ॥ ६

वृत्त मालिनी.

सगरतनय रामा मत्त होवोनि गेले । कपिलनयनवन्हीमाजि पोळोनि
शुभगति पितरांतें द्यावया दीनबंधु । भगिरथ नृप आणी भूवरी स्वर्गं

आर्या.

कवणे वंशीं सांगा, राम म्हणे जन्मला सगर त्यास
पुत्र किती कां झाला सकळांसि ब्रह्मदंड दात्यांसी ६५ ॥

दिंडी.

सूर्यवंशीं नृप सगरराज रामा । होय विख्याती शूर पुण्यधामा ॥
ज्या नामें केशिनी सुमती या । सुशीला त्या आसती दोन जाया ॥६६॥

साकी.

एक पुत्र त्या केशिनिलागीं, असमंजस हा झाला ॥
साठ हजार हि पुत्र आसती, शूर तसे सुमतीला ॥ ६७ ॥
अश्वमेधमख राय करी ते, नवनवती ही झाले ॥
पूर्ण कराया शतसंख्येला, अंत्य यज्ञ तो चाले ॥ ६८ ॥
दीक्षित होउनि सगर बैसला, प्रदक्षिणेला चाले ॥
श्यामकर्ण त्या रक्षायास्तव, सुमतीपुत्र निघाले ॥ ६९ ॥
राजबिरुदयुत अश्वमस्तकीं, पत्र असे त्यामाजी ॥
लिहिलें त्याणें अश्व धरावा, जो समराला राजी ॥ ७० ॥

वृत्त स्रग्धरा.

नव्याणौ यज्ञ झाले शतमख मख तो शंभरावा विलोकी ।
साहीना कर्म त्याचें शतमख म्हणुनी नांव होईल लोकीं ॥
न व्हावा यज्ञ पूर्ण स्वपदयश सदा राहवे याचि भावें ।
केलें जिह्म स्वयोगें क्रतुहय हरुनी गुप्त होवोनि धांवे ॥ ७१ ॥

वृत्त यूथिका.

गुप्त होय मघवा हय घेउनी । ठेवि त्यासि कपिलाश्रमिं नेउनी ॥

विस्मय जाहला । नाकळे तुरग कोणि हिरावला ॥ ७२ ॥

वृत्त स्वकृत.

ते चहूंकडे ... हय त्यांसि परि कुठे न सांपडे ॥
मग चा ... रिती साठ हजार विचार ही ॥ ७३ ॥

...तिलका.

... लागति अवनीतें ॥
... म्हणती तयाला ॥७४॥
... प्रतिकूल नेलें ॥
... ते विस्मयाला ॥७५॥

... ऐसा नरांसी ॥
... राया न ... ते ... ॥ ७६ ॥
... पहा नेत्र झांकोनियां बसलासे ॥
... जळोनी च तन्नेत्रवन्हींत जाती ॥ ७७ ॥

...ति.

थोरांसि ... वधें चि ते भोगिति ताप वांयां ॥
पहा नृपेंद्रात्मभवा ... अधोगती कर्मदशा फळाली ॥ ७८ ॥
शापाग्निमाजी सुतसंघ पवे । चिंता करी राय कसें करावें ॥
ज्येष्ठस्त्रियेचा सुत एक होता । न आवडे त्यास प्रपंचगोता ॥ ७९ ॥
योगी बळें कुत्सितभाव दावी । मुलें जनांचीं जळिं बूडवावीं ॥
कृती अशी ती असमंजसाची । बरी न वाटे सगरासि साची ॥ ८० ॥
जाणोनि तातें सुत दूर केला । मुलांसि देवोनि निघोनि गेला ॥
सांगेन त्याच्या सुतविक्रमासी । असे बळी तो गुणरत्नराशी ॥ ८१ ॥

आर्या.

हा पुत्र अंशुमान, प्रभुसि म्हणे श्यामकर्ण आणीन ।
जाणीन तातगतिला, शत्रूचा सर्व गर्व खाणीन ॥ ८२ ॥
ऐसें वदोनि गेला, कपिलाश्रमिं पाहुनी वदे वाजी ।
वंदुनि मुनिचरणाला, मज दीनालागिं पाव देवाजी ॥ ८३ ॥

वृत्त वसंततिलका.

गेले जळोनि पहतां निजपूर्वजाला । तेथें चि देव असमंजसपुत्र प्याला ॥
वृत्तांत सर्व मुनिच्या वदनें तयांचा । ऐकोनि नम्र वदला मग दीन वाचा ॥८४॥

आर्या.

झाला स्वकर्मयोगें, मुनिराया ब्रह्मदंड पितरां या ।

अनुक्रमणिका

दु:परिहार परंतू, सुलभ उपायासि सांग चि तर

वृत्त उपजाति.

पाहोनि त्याच्या विनयासि रामा । प्रसन्न झाला कपिरं
ठेवोनियां मस्तकिं हस्त त्याच्या । युक्ती वदत
गंगाजळावांचुनि यांसि पाहीं । गं दंइ तश
गंगाव दे पापिज

तुझे
सुकर्म
प्रयत्न
पिताम हि करी तुझा
तथ स्तु म्हणुनी निघे मुने
करोनि हय घेउनी निजपुरं
पितामह हि नातवा स
म्हणे पदिं नतासि भला ॥ ८९ ॥
समाप्त करुनी क्रतू देउनी ।
रिघे सगर काननीं जितसपत्न झाला मुनी ॥
पितामहसमान तो सगरनातु रक्षी प्रजा ।
तया सकळ वानिती नृपति नाहिं ऐसा दुजा ॥ ९० ॥

साकी.

राज्य करी नृप अंशुमान परि, पितरां मुक्ती व्हावी ॥
वसे हेतु तध्दृदयीं यास्तव, तें चि कर्म हा दावी ॥ ९१ ॥
राज्यभार मग सकळ निजात्मज, दिलीपमस्तकिं ठेवी ॥
वनीं निघाला तपासि व्हाया, प्रसन्न गंगादेवी ॥ ९२ ॥
बहु वर्षें करि वनीं तपा परि, प्रसन्न नाहीं झाली ॥
घडेल कोठुनी लिहिलें नाहीं, विधिनें जे निजभाळीं ॥ ९३ ॥
वितथयत्न तो जाय लयाला, ऐके दिलीप मानी ॥
स्वयें इच्छि निजपितरां द्याया, सुतनय गंगापाणी ॥ ९४ ॥
राज्य निजात्मज भगीरथातें, देउनि काननिं आला ॥
तो हि पित्यापरि व्यर्थमनोरथ, जाय दिलीप लयाला ॥ ९५ ॥

वृत्त उपजाति.

भगीरथें आइकिलें स्वकानीं । केलें महत्पाप मदें स्वकांनीं ॥

पदास गेला । जाण्नि पुत्रें मग य केला ॥ ९६ ॥
सि निजात्मजातें । निध मुनी वा त्याते ॥
पितरांसि द्याया । सुपुत्र ये कानानि ॥ ९७ ॥
त अमर्त्य येती । गंधर्व विद्याधर सिद्ध गातें ॥
मानवाला । हिमाचळीं त्या राळ आला ॥ ९८ ॥
र वाहताती । हिमें दिसे चित्रविचित्र ाती ॥
देव येती । जेथे सदा अद्भुत सौख्य घेती ॥ ९९ ॥
द्रुप दृष्टी । पडे किती वानर गृष्टी ॥
र तया ठिकाणीं । भीतिप्रदीं जाय सुपुण्यराणी ॥१००॥
पवित्र झाडी । स्वर्गमलासि झा ॥
रवें वनें तीं । बोलावुनी देवगतीस ॥ १०१ ॥
सुख देव यांतें । न होय तें नंदनि दवातें ॥
महिमा तयाची । गिरि जयाची ॥१०२॥
ती सरें तीं । सभोंवती रेती ॥
ठोदकानें परिपूर्ण कांठीं । क्रीडा वया देवविमानदाटी ॥ १०३ ॥

वृत्त स्वागता.

भूप एक पांहि, स्वादु ज्यांत जळ निर्मळ वाहे ॥
दीसताति कमळें फुललेलीं, आंत देव करिती जलकेली ॥ १०४ ॥

वृत्त कामदा.

पंकजें जयामाजि फूललीं, मत्त फीरती भोंवतीं अली ॥
पद्मगंध त्या पर्वतीं तसा, सौख्य देतसे प्राणिमानसा ॥ १०५ ॥
हंस बैसले पंकजांवरी, मत्स्य खेळती जीवनांतरीं ॥
निर्मळोदकीं कांसवें तळीं, पाणकोंबडीं हिंडती जळीं ॥ १०६ ॥

वृत्त वसंततिलका.

कारंडवीं बदकसारसचक्रवाकीं । केलें प्रपूर्ण निनदें ध्वनि जाय नाकीं ॥
देवांगनारचित संतत केलियोगें । वक्षोजपंकगत गंध जळासि लागे ॥ १०७ ॥
गंधासि लुब्ध मृग पक्षि सदैव नाना । तद्वारिच्या करिति पीयुषतुल्य पाना ॥
दंती परस्पर करें जळ टाकिताती । खेळावयासि करिणींसह आंत जाती ॥१०८॥

वृत्त मालिनी.

मधुर रव पिकांचा कानीं ये एक ठायीं ।
शुक सह मृदु शब्दें बोलती सारिका ही ॥
जलचरबकहंसध्वान ऐकावयासी ।

अनुक्रमणिका

तृ...णि येता नि...तापा...मासी ॥ १

वृत्त भुजंगप्रयात.

करी व्याघ्र शब्दा...एके ठिकाणीं । कडेलोट चाले खळाळे
पडे ओघ खालीं जळांचा कडाडे । न त्या साहतां ती मही ही
कडे तूटले एक ठायीं खालीं । मदें मत्तदंतीकदंबे निग्नाळीं
तशा हत्तिला पाहतां शीरकाया । ...मे मेघ जाती तळीं काय र
गुहेमाजि जे नीजले सिं त्यांला । महत्तायशब्दें गमे शत्रु आ
प्रतिस्पर्धतेनें स्वयें गर्जताती । तया ऐकतां श्वापदें दूर जाती
तपस्वी उभे राहिले एक पायीं । तसे बैसलें नेत्र ...झांकोनि व
नसे मांस देहा त्व...स्यी च राहे । दिसे एक डोयी जटाभा
...पर्ण भक्षोनि... राहताती । जितेंद्रीय कोणी सदा ...
कित्ती वायुभक्षी किती धूम्रपानी । किती देह टाकोनि जाती

वृत्त कामदा.

एक ठायिं ते ...तीं झरें, कूटतुल्य ही बर्फ प
तूटले कडे श्वापदां नसे, मार्ग पाहतां भीति ...से ॥ ११५ ॥
म्लान दीवसा ज्या वनस्पती, अग्निचे प... रात्रिं दीसती ॥
त्या मणिप्रकाशीत वारुळीं, बैसलें ... थोर कुंडली ॥ ११६ ॥

वृत्त शुद्ध कामदा.

चंदनाचिये वृक्षि वेष्टना, करुनि डोलवी कुंडली फणा ॥
जो कधीं नसे पक्षि पाहिला, नृपविलोकितां स्तब्ध राहिला ॥ ११७ ॥
पर्वताचिये शीखरावरी, शरभ बैसुनी ओरडा करी ॥
वैनतेय ही त्याच काननीं, धरुनियां उडे सर्प आननीं ॥ ११८ ॥
खालिं पाहुनी हस्ति केसरी, वरुनि घे उडी मस्तकावरी ॥
वानरें उड्या वृक्षि मारिती, तनय घेउनी पोटिशीं किती ॥ ११९ ॥
पायिं चालतां सर्प थोरले, अजगरादि ते मत्त पाहिले ॥
पाहि जो पुढें व्याघ्र एकला, महिष फाडुनी खात बैसला ॥ १२० ॥

वृत्त उपजाति.

करी तशा घोर नगीं तपाला, भक्षोनियां शुष्क गळीत पाला ॥
जिंकोनि सर्वेंद्रियवृत्ति राही, कित्येक संवत्सर पी निरा ही ॥ १२१ ॥

उपेंद्रवज्रा.

पुढें करी मारुतभक्षणाला, न घालवी व्यर्थ नृप क्षणाला ॥
अनेक संवत्सर या च रीती, तपाचरी ज्या न कुणी चरीती ॥ १२२ ॥